

Tahkimatlı Bir Geç Ortaçağ Ticaret Limanının Teşhisi: Kyme / Chrysonea / Cristo

Hasan Sercan SAĞLAM^{1*}

¹ Dr., Centre d'études supérieures de civilisation médiévale (CESCM), Poitiers, FRANSA.

* saglam.h.sercan@gmail.com

Öz– Geç Ortaçağ'da giderek zayıflayan Bizans hakimiyeti ve aynı dönemde verilmiş ticari imtiyazlar sonucu Batı Anadolu kıyıları boyunca deniz ticareti ve ulaşımında İtalyan denizci devletleri etkili olmaya başlamıştır. Bu esnada bölgede Cenevizliler tarafından yerleşik koloniler kurulmuş, artan ticari ilişkiler ilerleyen süreçte Türklerle de devam etmiştir. Çağdaş kroniklerin yanında özellikle de arşiv belgeleri, birincil kaynaklar olarak Geç Ortaçağ'da Batı Anadolu kentleriyle limanlarındaki İtalyan varlığına ilişkin detaylı bilgi sağlamakta; yapılan anlaşmalara, alınıp satılan mallara ve şehirlerin genel görünümüne değinmektedir. Benzer şekilde, denizcilere yönelik harita ya da düz yazı formatındaki ayrıntılı kartografik çalışmalar olan portolanlar yardımıyla liman kentleri, coğrafi özellikleriyle kronolojik sırada takip edilebilmektedir. Anadolu genelindeki Ceneviz kolonileri güncel olarak çeşitli bilimsel araştırmalara konu edilmekte olup ayrıca UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi ilgisindedir. Yine de akademik yazında, arşiv belgeleri ve portolanlardaki birtakım liman kentlerinin, mevcut yerleşmeler veya kalıntılarla eşleştirilmesinde önemli eksiklikler vardır. Bu çalışmada, XIV. yüzyıl Ceneviz arşiv belgelerinde rastlanan ve önceden yüzeysel şekilde Birgi, Ödemiş olarak lokalize edilen bir dönem Ceneviz kullanımındaki “Cristo”, ilgili arşiv kayıtları ve portolanlar yoluyla tekrardan değerlendirilmiştir. Bulgular, meçhul Cristo'nun Geç Bizans Dönemi'nde “Chrysonea” ismine sahip Kyme'ye denk geldiğini göstermektedir. Buranın, daha önceden var olan kentsel altyapıyı bölgedeki Türk hakimiyeti esnasında devralarak başta şap nakliyesi için kullanmış tahkimli bir liman ve nispeten ikincil bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler– Kent tarihi, Mimarlık tarihi, Ceneviz kaleleri, Aliağa, Kyme.

Identifying a Fortified Late Medieval Trade Harbor: Kyme / Chrysonea / Cristo

Abstract– As a result of the gradually weakened Byzantine domination by the Late Middle Ages and the commercial concessions granted in the same period, Italian maritime states began to be influential in sea trade and transportation along the West Anatolian coasts. Meanwhile, the Genoese established colonies in the region and increased commercial relations were continued also with the Turks during the following period. Contemporary chronicles and especially archival documents as primary sources provide detailed information on the Italian presence in West Anatolian cities and ports by the Late Middle Ages; referring to the agreements made, the goods bought and sold, and the overview of cities. Similarly, harbor cities can be found in chronological order with their geographical features thanks to the portolans, which are detailed cartographic studies in map or prose format for seafarers. The former Genoese colonies in Anatolia are currently the subject of various scientific research and also a UNESCO World Heritage Tentative List. However, the literature has significant deficiencies in the context of mapping some cities in archival documents and portolans with existing settlements or ruins. In this study, a certain place formerly utilized by the Genoese called “Cristo”, which is found in the XIVth century archival documents, and was formerly superficially localized as Birgi, Ödemiş, was reconsidered through relevant archival records and portolans. Findings display that the unknown Cristo corresponded to Kyme, namely “Chrysonea” during the Late Byzantine Period. It is understood that Cristo was a fortified port and a relatively secondary trade center that took over the preexisting urban infrastructure there, which was used mainly for alum transportation during the Turkish domination in the region.

Keywords – Urban history, Architectural history, Genoese castles, Aliağa, Kyme.

Giriş

Cebelitarık Boğazı'ndan Levant'a ve Kuzey Ege'ye kadar oldukça geniş bir bölgeyi kapsayan Akdeniz ile devamında Karadeniz, tarih boyunca birçok farklı kültüre etkileşim sahası teşkil etmiştir. Üç kıtaya yayılmış bu bölgede, liman kentleri beraberinde ticari ulaşım rotaları günümüze dek kayda değer gelişme ve süreklilik göstermiş olup deniz taşımacılığının süre ve masraf bakımından avantajları, karasal ulaşım ağlarına kıyasla fark yaratmıştır. Akdeniz'den Karadeniz'e kıyılar ve adalardaki deniz ulaşımı, erken dönemlerden itibaren sadece işlek ticaret güzergahları oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda kozmopolit yerleşmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Liman kentlerinin ticari ve demografik kimlikleri ise buldukları coğrafyanın fiziksel özellikleri yanında yer altı ve yer üstü zenginlikleri tarafından belirlenmiştir. Kıyıların morfolojik çeşitliliği de bu süreçte olumlu yönde etmiştir. Ayrıca ticaret ve deniz ulaşımı bağlamında hem bölgesel hem de farklı bölgeler arasındaki birtakım yasal düzenlemeler ve anlaşmalar tarih boyunca önem taşımıştır. Takas yoluyla başlayan ticari ilişkiler para kullanımı, ürünlerin farklılaşması ve açık denizde daha uzun seferler gerçekleştirilecek gemilerle gelişme göstermiştir. Netice olarak İspanya'dan Doğu Akdeniz'e, İtalya, Kuzey Afrika ve Anadolu boyunca uzanan geniş ve çok bileşenli bir ticaret ağı oluşmuştur.¹

Anadolu'nun sahil kesimleri özelindeki ticaret ve deniz ulaşımı, ana hatları itibarıyla Akdeniz ve Karadeniz genelinden aslında pek farklı değildir. Ortaçağ'ın geç dönemlerine gelindiğinde, Anadolu kıyılarında azalan Bizans egemenliği ve aynı süreç boyunca verilmiş birtakım ticari imtiyazlar, Ceneviz, Venedik ve Pisa gibi İtalyan denizci devletlerinin bölgedeki ticari faaliyetlerinin giderek

artmasına, hatta buralarda yerleşik koloniler kurmasına neden olmuştur.² Ticari ilişkiler, daha sonraki dönemlerde bölgesel güç olacak Türklerle de aynı ivmeyle devam etmiştir.³ Anadolu kıyılarına bakıldığında, İtalyan tüccarlar bağlamında özellikle de koloni statüsünde doğrudan Cenova idaresine bağlı şekilde düzenli aralıklarla vali (*podestà*), konsolos (*consul*) ve hazinedar (*massarius*) ataması yapılan tahkimli Ceneviz yerleşkeleri ön plana çıkmaktadır.⁴ Çağdaş kroniklere ek olarak en başta arşiv belgeleri, Geç Ortaçağ'da Batı Anadolu kentleri ve limanlarındaki İtalyan varlığına dair birincil kaynaklardan olup verilmiş imtiyazlara, mal alım satımına ve kentlerin yapılaşmış çevresine yönelik oldukça detaylı bilgi sağlamaktadır.⁵ Deniz ticaretine yönelik hazırlanmış el kılavuzlarında da yine bu doğrultuda bilgi bulmak mümkündür.⁶ Bunun yanında portolanlar, yani denizciler için harita ya da sadece düz yazı biçiminde hazırlanmış ayrıntılı kartografik çalışmalar yardımıyla Batı Anadolu liman yerleşmeleri kronolojik sırada ve temelde coğrafi özellikleri üzerinden takip edilebilmektedir.⁷ Tüm bu kaynaklarda, yer isimleri genelde telaffuz bazı birtakım farklılıklara sahip olabilmekte, dolayısıyla tam konum için farklı kaynaklar yoluyla teyide gereksinim duyulabilmektedir. Öte yandan Anadolu genelindeki Ceneviz kolonileri, yeni bilimsel araştırmalarla ele alınmaya devam edilmektedir ve güncel olarak UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi çerçevesinde değerlendirilmektedir.⁸

Buna karşın akademik yazında, Geç Ortaçağ arşiv belgeleri ve portolanlarında sözü edilen bazı yerleşmeler ile ticari nitelikteki limanlarının, halihazırda mevcut yerleşmeler veya kalıntılar ile eşleştirilmesi bakımından halen çok ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Bu ilgideki bazı kısa yorumlar ve konum denemeleri ise spekülasyondan öteye gidememektedir.⁹ İlihtil olarak bu çalışmada,

¹ Lale Yılmaz, "UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nde Ege Bölgesi Ceneviz Kaleleri", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(3), 2021, s. 578. Ortaçağ'da Akdeniz'in özellikle de doğu sahasındaki ticari faaliyetler için bkz: Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1983; Thomas Sinclair, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context*, Routledge, Abingdon & New York, 2020.

² Bizans İmparatorluğu'nun İtalyan denizci devletleriyle yaptığı anlaşmalar ve söz konusu ticari imtiyazlar için bkz: Dafni Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th-12th Centuries: A Comparative Legal Study*, Eleven, Lahey, 2012. Daha genel bir ifadeyle Batı Avrupalı Katolik devletlerin Ege ve Doğu Akdeniz sahasında XIII-XVI. yüzyıllardaki siyasi ve ticari ilişkileri için ayrıca bkz: Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, 1-2, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997; Mike Carr, *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*, The Boydell Press, Woodbridge, 2015.

³ Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, ss. 123-124. Ortaçağ'da Türkler ve İtalyanlar arasındaki siyasi ve ticari ilişkiler için ayrıca bkz: Şerafettin Turan, *Türkiye - İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2000.

⁴ Geç Ortaçağ boyunca Akdeniz ve Karadeniz'deki Ceneviz ticari faaliyetleri ve koloni yerleşmeleri için bkz: Michel Balard, *La Romanie Genoise*, 1-2, Atti Della Società Ligure Di Storia Patria, Cenova, 1978; Paolo Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo*, Sagep, Cenova, 1982; Evgeny Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, Routledge, Abingdon & New York, 2018.

⁵ Ceneviz - Bizans ticari ilişkilerine ve Bizans topraklarındaki Ceneviz kolonilerine dair arşiv belgeleri için bkz: Luigi Tommaso Belgrano, "Documenti riguardanti la colonia Genovese di Pera", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 13, 1877, ss. 99-417, 932-1003; Gerolamo Bertolotto, Angelo Sanguineti, "Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero Bizantino, raccolti da can. Angelo Sanguineti e pubblicati con molte aggiunte dal prof. Gerolamo Bertolotto", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 28, 1896, ss. 337-573; Gheorghe I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Pera et de Caffa de la fin du XIIIe siècle (1281-1290)*, Cultura Nationala, Bükreş, 1927; Ausilia Roccatagliata, *Notai Genovesi in Oltremare - Atti Rogati a Pera e Mitilene*, 1-2, Università di Genova, Cenova, 1982;

Michel Balard, "Péra au XIVe Siècle - Documents Notariés des Archives de Gênes", *Les Italiens a Byzance* (Ed. Michel Balard - Angeliki E. Laiou - Catherine Otten-Froux) (ss. 9-78), Publications de la Sorbonne, Paris, 1987; Laura Balletto, *Liber Officii Provisionis Romanie (Genova, 1424-1428)*, C.N.R., Cenova, 2000.

⁶ En bilinen örneklerinden olan Francesco Balducci Pegolotti'nin 1335-1343 tarihli çalışması için bkz: Allan Evans (Ed.), *La pratica della mercatura*, Mediaeval Academy of America, Cambridge, 1936.

⁷ Mehmet Kahyaoglu, "Portolan Charts and Harbor Towns in Western Asia Minor towards the End of the Byzantine Empire", *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (Ed. Paul Magdalino - Nevra Necipoğlu), Koç Üniversitesi ANAMED, İstanbul, 2016, ss. 267-277. Ortaçağ sonlarına tarihlenen yazılı portolanlar için bkz: Konrad Kretschmer, *Die Italienischen Portolane des Mittelalters: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, E. S. Mittler und Sohn, Berlin, 1909; Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, 1, Liège Faculté de Philosophie et Lettres & Librairie E. Droz, Liège, 1947; Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, 2, Palais des Academies, Brüksel, 1958. Portolanlar hakkında genel bilgi için ayrıca bkz.: Tony Campbell, "Portolan charts from the late thirteenth century to 1500", *The History of Cartography*, 1 (Ed. John Brian Harley - David Woodward), University of Chicago, Chicago, 1987, ss. 371-463; Michele Bacci, Martin Rohde (Ed.), *The Holy Portolano, The Sacred Geography of Navigation in the Middle Ages / Le Portulan sacré, La géographie religieuse de la navigation au Moyen Âge. Fribourg Colloquium 2013 / Colloque Fribourgeois 2013*, De Gruyter, Berlin, Münih ve Boston, 2014. Batı Avrupa kökenli mevcut tüm portolanların ayrıntılı listelemesi, yer adları dizini ve yaklaşık konumları için ayrıca bkz.: Tony Campbell, "The Introduction and Abandonment of Toponyms on Portolan Charts 1300 to 1600", *Map History / History of Cartography*, 2015, <http://www.maphistory.info/ToponymyMenu.html>

⁸ UNESCO, *Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes from the Mediterranean to the Black Sea*, 14/04/2020, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6468/>

⁹ Daha önce doktora tezimde "Cristo" özelinde herhangi bir yeni araştırma ortaya konmadıkça, literatürde bulunan ve ancak bu makale çerçevesinde kapsamlı şekilde tekrardan değerlendirilen argümanlar kısaca yinelenmiştir. Bkz.: Hasan Sercan Sağlam, *Urban Palimpsest at Galata & An Architectural Inventory Study for the Genoese Colonial Territories in Asia Minor*, Basılmamış Doktora Tezi, Politecnico di Milano, 2018, ss. 183, 235-236. Bu

XIV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Ceneviz arşiv belgelerinde yaklaşık otuz yıl boyunca izine rastlanarak daha önce yalnızca yüzeysel bir şekilde, Ödemiş'e bağlı Birgi (Orta Bizans Dönemi'ndeki ismiyle Christoupolis, daha sonra Pyrgion) olarak lokalize edilmiş ve tahkimli bir yerleşme olduğu bilinse de kent ve mimarlık tarihi yönü aslında oldukça karanlıkta kalmış bir yer olan "Cristo" incelenmektedir. Bir süre Ceneviz ticari kullanımındaki bu yer, ilgili arşiv kayıtları üzerinden tekrardan ele alınarak portolanlar odaklı birincil kaynaklar yoluyla kıyaslamalı olarak irdelenmiştir.¹⁰ Bulgulara göre, söz konusu meçhul Cristo, Geç Bizans Dönemi'nde "Chrysona" ismiyle anılan Kyme'ye (günümüzde Nemrut Limanı, Aliğa) denk gelmektedir.¹¹ Bu süreçte Batı Avrupa kaynaklarında "Cristo" olarak geçen yerin koloni olup olmadığı kesinlik taşımaya da burası bir dönem Ceneviz denetiminde kalmıştır. Aslında Helenistik Dönem'den Orta Bizans Dönemi'ne uzanan süreçte tahkimli bir liman biçiminde meydana getirilmiş halihazırda mevcut Kyme / Chrysona kentsel altyapısı, Cenevizliler tarafından bölgedeki Türk hakimiyeti döneminde devralınarak Batı Anadolu'nun nispeten ikinci planda bir ticaret merkezi olarak XIV. yüzyılın sonlarına kadar en başta şap nakliyesi için kullanılmıştır.¹²

1. Geç Ortaçağ'da Batı Anadolu Kıyılarında Cenevizliler

"Risorgimento" olarak bilinen İtalyan siyasi birliğinin kuruluş sürecine (1848-1871) dek bölgede hüküm sürmüş şehir devletlerinden denizci kimliğiyle öne çıkan dört büyük cumhuriyetten (Repubbliche Marinare) biri olan Cenevizliler, günümüzde İtalya'nın kuzeybatısında bulunan Cenova merkezliydi. Diğer öncü denizci cumhuriyetler Venedik, Pisa ve Amalfi olup bunun yanında Ancona, Gaeta, Noli ve Ragusa gibi bölgesel güç bağlamında görece arka planda kalmış denizci şehir devletleri de mevcuttu. Cenevizliler, erken dönem İtalyan Krallığı'ndan (Regnum Italicum) XI. yüzyılın ilk çeyreğinde ayrılmış ve bağımsızlığını kazanarak bir şehir devletine dönüşmüştür. Karada Alplerin batıya uzanan hattı (Liguria Alpleri), dar ve uzun kıyı şeridi boyunca ise Akdeniz tarafından sınırlanan engelbeli Liguria bölgesinin epey kısıtlı tarım imkanları yanında kuzeyde Kutsal Roma İmparatorluğu ile Fransa Krallığı gibi güçlü sınır komşularının varlığı, Cenevizlileri açık denizlere mecbur kılmıştır. Çetin koşullar sonucu meydana çıkmış süreçte, ormanlık Alpler kereste için hammadde deposu olurken bu esnada Cenevizliler gemicilik ve denizcilik becerilerini geliştirmişlerdir. Netice olarak Cenova Cumhuriyeti, Akdeniz'den Karadeniz'e uzanan neredeyse tüm kıyılarda birtakım ticari koloniler kurarak Eski Dünya'da XVI. yüzyılın ortalarına kadar sürecek etkin bir ticaret ağını kontrol etmiş; denizlerde ve aynı zamanda bankacılık gibi ticaretle ilintili diğer alanlarda güçlü bir yere sahip olmuştur.¹³

İtalyan eski denizci cumhuriyetlerinin Anadolu kıyılarındaki ticari faaliyetleri, bölgedeki Bizans İmparatorluğu dönemiyle keşifmektedir. Bu bağlamda resmi olarak ilk ticari imtiyazları Venedik 992 ve Pisa 1111 yılında Bizanslılardan elde etmiştir.¹⁴ Öte yandan Bizans İmparatorluğu ile Cenova Cumhuriyeti arasındaki çok boyutlu diplomatik ve ticari ilişkiler, hem bu devletlerin hem de Anadolu kıyılarının Geç Ortaçağ tarihi boyunca önemli izler bırakmıştır.¹⁵ Herhangi bir anlaşma olmaksızın XI. yüzyılın ortalarında itibaren Bizans topraklarında ticari faaliyet yürüten Cenevizliler 1169'te bazı ayrıcalıklar tanınmış, 1170'te ise Konstantinopolis'te bir ticaret mahallesi kurmalarına izin verilmiştir.¹⁶ Venedik öncülüğündeki Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204) sonucu Bizans İmparatorluğu parçalanıp Konstantinopolis merkezli Latin İmparatorluğu kurulurken Venediklilerin ezeli rakibi durumundaki Cenova Cumhuriyeti bu dönemde ticari ayrıcalıklarını fiilen yitirmiştir.¹⁷ Latin işgali dışında kalan bölgelerde ortaya çıkan ardıl devletlerden İznik İmparatorluğu'nun hedefi, Konstantinopolis'i geri almaktır. İznikliler ile Cenevizliler arasında 13 Mart 1261'de başlayan birkaç ay süren müzakereler sonucu 10 Temmuz'da imzalanan Nymphaion Anlaşması yoluyla Latinlere karşı bir ittifak kurulmuş ve Cenevizlilere birçok cömert vaatte bulunulmuştur. Bunlar, Batı Anadolu kıyılarındaki Anaia, Smyrna ve Adramytteion'da, gerekli tüm idari ve sivil tesislerle beraber ticari koloni kurmayı da kapsamaktaydı.¹⁸ Aynı yıl İznik güçleri Konstantinopolis'i ele geçirse de devam eden süreçteki askeri başarısızlıklar ve komplolar nedeniyle Cenevizlilerle gerileyerek 1267'ye kadar sürüncemede kalan diplomatik ilişkiler sonucu Nymphaion Anlaşması'nın gerçek anlamda yürürlüğe konması, ancak aynı çerçevedeki 29 Ağustos 1272 ve 25 Ekim 1275 tarihli iki anlaşmayla gerçekleşmiştir.¹⁹ Batı Anadolu kıyılarında nihai Türk hakimiyetine değin Cenova Cumhuriyeti sadece yukarıdaki kentlerle yetinmeyip daha birçok yerde ticari sebeplerle bulunmuş ve koloniler kurmuştur.²⁰

Cenova Cumhuriyeti'nden soylu Zaccaria ailesi 1275'te Phokaia'da (Foça) önemli bir ticari koloni kurmuş ve en başta bölgedeki şap madenlerini işleyerek ticaretini yapmıştır.²¹ İplik ve kumaş boyamada kullanılan şap, Ortaçağ tekstil endüstrisi için büyük önem taşımaktaydı ve bu çerçevedeki Ceneviz deniz ticaretinin baş emtialarından biriydi.²² Phokaia'da mevcut Bizans kenti ve kalesine konuşlanmış söz konusu Ceneviz kolonisi, 1296'daki yıkıcı Venedik saldırısı sonrası yeniden tesis edilmiştir. Mimari ve arkeolojik bulgulara göre kale Cenevizliler tarafından kapsamlı onarım görmüştür. İlerleyen yüzyıllarda Osmanlılar da kaleyi defalarca

makale, aradan geçen sürede gerçekleştirdiğim araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

¹⁰ "Cristo" meçhul Ceneviz yerleşmesine dair literatürde mevcut bilgi ve iddialar ikinci bölümde ele alınmıştır.

¹¹ Kyme / Chrysona antik kentinin son dönemlerine yönelik mevcut çalışmalar üçüncü bölümde ele alınmıştır.

¹² Cristo'nun yeni konum önerisi, geç dönem kent tarihi ve bu yönde tartışmalar dördüncü bölümde ele alınmıştır.

¹³ Sağlam, *Urban Palimpsest at Galata...*, ss. 1-2. Cenova Cumhuriyeti'nin genel tarihi için bkz: Gino Benvenuti, *Storia della Repubblica di Genova*, Mursia, Milano, 1977.

¹⁴ Penna, *The Byzantine Imperial Acts...*, ss. 17 vd., 101 vd.

¹⁵ Sandra Origone, *Bisanzio e Genova*, ECIG, Cenova, 1992; Sandra Origone, "Realtà e celebrazione nella prospettiva delle relazioni tra Bisanzio e Genova", *Comuni e memoria storica. Alle origini del Comune di Genova*, *Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie*, 42(1), 2002, ss. 551-582.

¹⁶ Penna, *The Byzantine Imperial Acts...*, ss. 133 vd., 150 vd.

¹⁷ Nathan John Cassidy, *A Translation and Historical Commentary of Book One and Book Two of the Historia of Geōrgios Pachymerēs*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Western Australia, School of Humanities, 2004, ss. 352-355.

¹⁸ Georg Heinrich Pertz, "Cafari et continuatorum Annales Ianuae a. 1099 - 1294" (a. 1261), *Monumenta Germaniae Historica*, 18, 1863, s. 242; Anonim, "Liber Jurium Reipublicae Genuensis", 1, *Historiae Patriae Monumenta*, 7, Officina Regia, Torino, 1854, ss. 1350-1359; Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie di documenti...", ss. 791-809; Pasquale Lisciandrelli, "Trattati e Negoziazioni Politiche della Repubblica di Genova (958-1797)", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 1(75), 1960, s. 75.

¹⁹ Pertz, "Cafari et continuatorum..." (a. 1261, a. 1262, a. 1263, a. 1264, a. 1267), ss. 242-246, 249, 262; Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie di documenti...", ss. 500-509; Lodovico Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, Giuseppe Bocca, Torino, 1831, ss. 204-208.

²⁰ William Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge University Press, Cambridge, 1921, ss. 296-298.

²¹ Miller, *Essays on the...*, ss. 84-85.

²² Mehmet Ersan, "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul, 2000, ss. 55-62; Cecily J. Hilsdale, "The Imperial Image at the End of Exile: The Byzantine Embroidered Silk in Genoa and the Treaty of Nymphaion (1261)", *Dumbarton Oaks Papers*, 64, 2010, ss. 151-199; Enrico Basso, "Prima di Tofla: i mercanti genovesi e l'allume orientale", *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge* [online], 126(1), 2014.

güçlendirmişlerdir.²³ Yine Zaccaria mensupları 1300 dolaylarında Phokaia'nın kuzeydoğusuna, şap madenlerine çok daha yakın ve güvenli bir noktaya konuşlanarak bu kez sıfırdan Yeni Phokaia (Yenifoça) kolonisini kurmuşlardır. Cenevizliler XV. yüzyılın ortalarına kadar her iki Phokaia kolonisinde yoğun şap ticareti yapmışlardır.²⁴ Yeni Phokaia'daki kale zamanla yıkılmış ve neredeyse hiçbir izi kalmamış olsa da buradaki düzenli kent morfolojisi ve kabaca kare biçimindeki tarihi kent merkezi, Cenevizlilerle ilişkilendirilmiştir.²⁵ Yazılı ve kartografik Ceneviz kaynaklarında izine sıkça rastlanarak bu koloniler bir arada Folia / Foia / Fogia, ayrı ayrı olarak ise Folia Veteri, Folia Nova vb. biçimlerde ifade edilmiştir.²⁶

Nymphaion Anlaşması sonrasında süreçte, Ceneviz arşiv belgelerine göre en erken 1290–1294'ten başlamak kaydıyla Cenevizli tüccarlar Anaia (Kadıkalesi, Kuşadası), Smyrna (İzmir) ve Adramytteion'da (Ören, Burhaniye) yoğun ticaret yapmaktadırlar. Portolanlarda da kronolojik açıdan kesintisiz olarak takip edilebilen tüm bu yerleşmeler, ilgili Ceneviz arşiv kayıtlarında sırayla Annea / Anee; Smirmis / Smirne; ve Landrimiti / Landremino / Landermi vb. biçimlerde geçmektedir.²⁷ Batı Anadolu'daki Ceneviz kolonilerinin ise her halükarda ne 1261'de ne de 1275'de birden ortaya çıkmadığı ve kuruluşlarının zaman aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin ancak Mart 1304'te Bizanslılarla imzalanmış bir anlaşmada Smyrna'daki Ceneviz kolonisine dair temel hükümler belirlenmiştir. Önce Smyrna'da Cenevizlilere bir yer tahsis edilmiş; beraberinde burada müstakim han, hamam, fırın, kilise, et pazarı, kantar ve benzeri gerekli donatılara sahip olma hakkı tanınmıştır.²⁸ Geç Ortaçağ'da Smyrna'nın liman bölgesindeki merkezi San Pietro Kalesi (diğer isimleriyle Ok / Liman Kalesi) sonraki yüzyıllarda limanın dolmasıyla işlevsiz kalmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yıktırılmıştır.²⁹ XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Palatia (Balat, Didim) ve Ephesos / Agios Theologos'ta (Selçuk) Cenevizlilerin ticaret yaptıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Agios Theologos'ta bir Ceneviz yerleşkesinin kurulması içinse ilk kez 26 Mayıs 1351'de elçiler Oberto Gattilusio ve Raffo Erminio aracılığıyla girişimde bulunulmuştur. Buralarda da Ceneviz arşiv belgelerinde ve portolanlarda Pallatia ve Altoluogo / Altum Locum / Theologo vb. şekillerde belirtilmiştir.³⁰ Agios Theologos'ta tespit edilmiş 10 Şubat 1384 ve 7 Ocak 1393 tarihli iki adet Ceneviz mezar taşı, bu yöndeki

en somut izler olmuştur.³¹ Ayrıca Biga Yarımadası'nda, Pässechia / Pasequia (Kepez), Trafilo / Trefegetum (Kumkale) ve Scorpiata (Şapköy) iskele yerlerinde de Cenevizli tüccarlar yoğun ticari faaliyette bulunmuşlardır.³² Söz konusu tüm yerleşmelere Geç Ortaçağ tarihli portolanlarda, ilgili konumlarda yine benzer isimlerle düzenli olarak rastlanmaktadır.³³ Ayrıca Çeşme ve Kuşadası gibi tarih boyunca Cenevizlilerle hiçbir ilgisi olmamış kaleler ve surlu yerleşmeler, birincil kaynak ve mimarlık tarihi yönünden somut veri yokluğuna rağmen yalnızca koşullanma sonucu birer Ceneviz kolonisi zannedilmiş, hatta yanlış bir şekilde UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'ne dahi bu ilgede dahil edilmiştir.³⁴

Cenova Cumhuriyeti'nin Batı Anadolu'daki kolonileri ve ticari faaliyetlerinden bağımsız olarak, Cenevizli bir diğer soylu hanedan olan Gattilusio mensupları, XIV. yüzyılın ortalarında Palaiologos ve Kantakouzenos aileleri arasında çıkmış bir Bizans iç savaşında daha sonra galip gelecek Palaiologosları desteklemişler, ayrıca yakın aile ilişkileri kurmuşlardır. Daha sonra Gattilusio ailesine 1355'te Lesbos (Midilli Adası) ve 1376 dolaylarında Ainos (Enez) verilmiştir. Buralarda, Gattilusio egemenliğinde iki ayrı beylik kurulmuştur.³⁵ Cenova Cumhuriyeti ve Gattilusio beylikleri birbirinden bağımsız siyasi oluşumlar teşkil etmesine karşın siyasi ve ticari eşgüdüm içerisinde olmuştur. Zira Phokaia'da ilk kurulan eski Ceneviz kolonisinin 1408–1428 arası valisi, daha sonra Lesbos'u yönetecek I. Dorino Gattilusio'dur. Foça Kalesi'nde belgelenmiş 1424 tarihli, Gattilusio armalı ve kendisinin ismini yukarıda söz konusu unvan ile belirten bir sur levhası da bununla örtüşmektedir.³⁶

Zamanla Gattilusio beylikleri yayılmış ve bölgede daha başka toprak kazanımları olmuştur.³⁷ Batı Anadolu kıyılarındaki Gattilusio dönemine dair güncel akademik yazında, örneğin Ayvalık'taki Büyük Maden Adası'nda (diğer ismiyle Pyrgos Adası) ve Dikili'deki Mardaliç Adası'nda (diğer isimleriyle Corci / Kızkulesi Adası), hakim tepe noktalarında yer alan masif gözetleme kuleleri, mimarlık tarihi yönüyle Geç Ortaçağ'a tarihlenip bağlam itibarıyla Midilli ve kalesi ile ilişkilendirilerek birer Ceneviz / Gattilusio yapısı olarak değerlendirilmiştir.³⁸ Bunların haricinde, Çandarlı Kalesi'nin kısmen planı, kule yapısı ve mimari yönden erken evresi analogi yoluyla Cenevizlilere atfedilmiş, daha sonra gelen güncel çalışmalar birincil

²³ Ömer Özyiğit, *Phokaia I – Kent Duvarları ve Restorasyonu*, Ege Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 90-99.

²⁴ Miller, *Essays on the...*, ss. 284-285. Phokaia'nın VIII. Michael Palaiologos (h. 1259–1282) tarafından Cenevizlilere verilmesi ve Yeni Phokaia'nın 1300 dolaylarında kuruluşu için bkz.: Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* (Ed. Harry J. Magoulias), Wayne State University Press, Detroit, 1975, ss. 148-149.

²⁵ Wolfgang Müller-Wiener, "Kuşadası und Yeni-Foça – Zwei italienische Gründungsstädte des Mittelsalters", *Istanbuler Mitteilungen*, 25, 1975, ss. 399-420.

²⁶ Antonella Rovere, *Documenti della Maona di Chio (Secc. XIV – XVI)*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Cenova, 1979, ss. 99-100, 107, 109, 124, 134, 150-151, 227-228 vd.

²⁷ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie di documenti...", ss. 514, 520, 527-530, 541, 545; Kahyaoglu, "Portolan Charts and Harbor Towns...", ss. 274-276.

²⁸ Belgrano, "Documenti riguardanti la colonia...", s. 106.

²⁹ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür, İstanbul, 2011, s. 360.

³⁰ Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie di documenti...", s. 550-552; Fleet, *European and Islamic Trade...*, ss. 22-25, 63-66, 75-76, 100-105; Léone Liagre-De Sturler, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont, d'après les archives notariales génoises, 1320-1400*, Institut historique belge de Rome ve Academia Belgica, Roma ve Brüksel, 1969, s. 72.

³¹ Ergün Lafli, Maurizio Buora, Denys Pringle, "Four Frankish gravestones from medieval Ephesus", *Anatolian Studies*, 71, 2021, ss. 174-176.

³² Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie di documenti...", ss. 513, 520, 524, 530, 536-537, 541; Klaus Belke, "Die Küsten von Hellespont und Bithynien im Spiegel der Portulane und Portulankarten", *Philia*, 1(ek), 2016, ss. 160-164, 189; Fleet, *European and Islamic Trade...*, ss. 215-220.

³³ Belke, "Die Küsten von Hellespont und Bithynien...", ss. 157-189; Kahyaoglu, "Portolan Charts and Harbor Towns...", ss. 267-277.

³⁴ Bkz.: Hasan Sercan Sağlam, "Çeşme Kalesi'nin UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi İlgisindeki "Ceneviz" Dönemine Metodolojik Bir Yaklaşım", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(3), 2021, ss. 551-568; Hasan Sercan Sağlam, "UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi Bağlamında Kuşadası Eleştirisi ve Var Olmamış Bir Ceneviz Kolonisi: Scalanova", *Kent Akademisi*, 15(2), 2022, ss. 452-480.

³⁵ Gattilusio beylikleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Christopher Wright, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World, 1355-1462*, BRILL, Leiden ve Boston, 2014.

³⁶ George T. Dennis, "The Short Chronicle of Lesbos, 1355–1428", *Byzantium and the Franks, 1350–1420*, Variorum Reprints, Londra, 1982, ss. 21-22.

³⁷ Fotini Kondyli, "Lords at the End of the Empire: Negotiating Power in the Late Byzantine Frontiers (Fourteenth–Fifteenth Centuries)", *Annual of the British School at Athens*, 112, 2017, ss. 309-339.

³⁸ Josef Stauber, *Die Bucht von Adramytteion*, Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 1996, s. 225; Ayda Arel, "Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi: 1989 Dönemi Yüzyet Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 8, 1991, ss. 2-3, 10-11; Hasan Sercan Sağlam, "Identifying a late medieval maritime defense network: Tower of Büyük Maden Island, Tower of Mardaliç Island and Castle of Çandarlı", *European Journal of Post-Classical Archaeologies (PCA)*, 12, 2022, ss. 265-290.

kaynaklar yoluyla buranın Ceneviz / Gattilusio dönemini detaylandırmıştır.³⁹

Henüz hiçbir birincil kaynağa veya somut veriye dayanmayan yüzeysel “Ceneviz” yakıştırmaları hariç tutulursa, yukarıda Cenevizliler bağlamında özetlenen tüm Batı Anadolu limanlarının, tahkimatlarının ve kolonilerinin özellikle de mimari ve kent tarihi çerçevesinde birtakım eksikliklerine karşın temelde konularına dair en güncel akademik yazında genel bir fikir birliğinden söz edilebilir. Buna karşın, aşağıda detaylı biçimde tartışılacak, bir müddet Ceneviz idari ve ticari denetiminde kalan “Cristo” adlı meçhul yer ise aslında kayda değer birincil kaynak atfına ve önemli saha verilerine karşın mevcut irdelenme düzeyi itibarıyla bunlardan bütünüyle ayrılmaktadır.

2. Meçhul Bir Ceneviz Ticari Yerleşkesi: “Lo Cristo”

İlk olarak Liagre-De Sturler’in Ceneviz ticari arşiv belgelerine dair kapsamlı derlemesinde, Noter Tommaso de Casanova tarafından Cenova’da hazırlanmış 5 Ocak 1353 tarihli bir belgede, Sluis’e (Flandre) 625 Ceneviz Lirası karşılığında *Castro*’dan 103 libre şapın Cenova’dan Raimondo Sagura de San Sebastiano’nun gemisiyle, *Alto Loco*’dan (Ephesos / Agios Theologos) 84 libre şapın ise Savona’dan Giovanni Ortis de Castro’nun gemisiyle nakledileceğine dair, Luchino de Vivaldi’ye, Aimone Cantelli tarafından bir teminata bulunulduğu görülmektedir. 8 Mayıs 1353’te ise söz konusu mallar başarıyla nakledilmiştir. İşte bu kayda yönelik Liagre-De Sturler, hiçbir gerekçe göstermeden ve herhangi bir kaynağa da atıfta bulunmadan, tamamen izlenimsel olarak, söz konusu “Castro” yer ismini bu haliyle kısaca Mytilini olarak yorumlamıştır.⁴⁰ Çıkarımında belki de her kalede görülen özelliksiz ön ad (Κάστρο της Μυτιλήνης = Kástro tis Mytilinis)⁴¹ etkili olmuştur fakat iddiayı teyit edecek herhangi bir Geç Ortaçağ kaynağı olmadığı gibi söz konusu tekil isme akademik yazında mevcut ve bu makalede de sıkça başvurulmuş diğer tüm Ceneviz arşiv derlemeleri arasında bir daha rastlanmamaktadır.

Liagre-De Sturler’in yukarıda alıntılanan noter kaydına yönelik yüzeysel “Castro” yorumuna ilk somut eleştiri ve kısmi düzeltme Balard tarafından, Cenova Devlet Arşivi’nde (Archivio di Stato di Genova = ASG) yeni ve çok daha detaylı bir arşiv taraması neticesinde yapılmıştır. En başta, Liagre-De Sturler’in aktardığı aynı belgeyi (ASG, Not. Tommaso de Casanova, XIX, 1353, ff. 10-10v) tekrardan inceleyen Balard, söz konusu “Castro” ifadesinin Liagre-De Sturler tarafından hatalı biçimde okunduğunu tespit etmiş ve buranın aslında “Cristo” olduğunu belirtmiştir. Daha başka arşiv belgelerini de inceleyen Balard, Cristo ilgisinde dikkat çekici yeni bilgilere ulaşmıştır. Cenevizlilerin şap ticareti amacıyla sıkça ziyaret ettikleri bir yerleşme olan Cristo’dan tahsil edilecek vergiler, bağlı bulunduğu Smyrna Başpiskoposluğu tarafından 1354’te iki Cenevizli tüccara devredilmiştir. Aynı zamanda bu yerin bir kale (*castrum de Lo Cristo*) olduğu anlaşılmaktadır (ASG, Not. cart., no. 280, ff. 192v-196r). Saruhanoğulları Beyliği’nin bölgesinde kalan Cristo, 1382’de Cenova Cumhuriyeti yönetimi tarafından yürürlüğe konan bir *devetum* (ticari ambargo) nedeniyle bu kez bir dizi kısıtlamayla karşı karşıya kalmıştır. Buna göre, Cenova Cumhuriyeti vatandaşlarının Cristo’da ikamet etmeleri, gemiyle limanını kullanmaları ve burada ticaret yapmaları yasaklanmıştır (ASG, Archivio Segreto, no. 497, ff. 134r-v).⁴²

Daha sonra Balard, yukarıda söz konusu ve daha önce Liagre-De Sturler tarafından hata sonucu “Castro” biçiminde okunarak yüzeysel

şekilde Mytilini’ye atfedilen fakat gerçekte “Cristo” ismindeki şap ticareti yerleşmesinin, Batı Anadolu’nun antik Ionia bölgesinde, Smyrna’nın ve Kolophon’un güneyinde kalan Dios Hieron / Christoupolis olabileceğini kısaca öne sürmüştür. Balard’ın bir diğer tahminine göre, Cenevizliler tarafından Cristo’da, yani bir önceki iddiasından hareketle Dios Hieron / Christoupolis’te ticareti yapılan şap, aslında Kütahya’dan (kaynaklarda Coltai / Cottai) gelmektedir. Öyle ki, örneğin Ephesos / Agios Theologos’ta Geç Ortaçağ itibarıyla herhangi bir şap madeni bulunmasa da önemli rezervlere sahip Kütahya’dan çıkartılan şap kara yoluyla buraya taşınmakta ve buranın limanından gemiye yüklenmekteydi. Bu gibi durumlarda ise arşiv belgelerinde söz konusu şap, ilk çıkartıldığı değil en son gemiye yüklendiği limanın – bu durumda Agios Theologos’un – adıyla kimi zaman anılabilmekteydi. Agios Theologos’un yakınlarındaki Dios Hieron / Christoupolis’te de aynı şekilde Geç Ortaçağ’da bir şap madeni bilinmediğinden, tahminen buraya istinaden “Cristo” ismiyle anılmış şap, belki de yine Kütahya’daki madenlerden geliyor olmalıydı.⁴³

Balard’dan sonraki araştırmacılar, neredeyse tamamen kendisinin arşiv taraması ile buna yönelik tahmin ve yorumlarına bağlı kalarak birtakım aktarımlarda bulunmuşlar; Kütahya’dan çıkartılan şapın ihraç edildiği Agios Theologos’un kimi zaman bu şapa kendi ismini vermesi örneğindeki gibi (*allume d’Altouogo*), Cristo’dan ihraç edilen ve buranın adıyla anılan şapın (*allume de Cristo*) da aslında Kütahya’dan geldiği iddiasını sürdürmüşlerdir. Ayrıca yukarıda alıntılanan 1354 ve 1382 tarihli arşiv belgelerinde, bazı olaylar bağlamında söz konusu edilmiş Cristo’nun Dios Hieron / Christoupolis, yani günümüzdeki ismiyle Birgi, Ödemiş olduğunu ifade etmişlerdir. Böylelikle, “Cristo” adında ve Birgi olarak lokalize edilmiş bir Ceneviz sözde kolonisi akademik yazında yerini almıştır.⁴⁴

Aslına bakılırsa tahminden öteye gitmeyen kısa bir konum önerisi dışında, söz konusu Cristo’nun mekansal varlığının özellikle kent tarihi bağlamında izi gerçek anlamda hiç sürülmemiştir. Yalnızca Cenevizlilerin ticari faaliyetlerine yönelik bazı kısa atıflar hariç tutulursa, bu yerleşme aslında araştırmacıların pek de ilgisini çekmeyerek netice itibarıyla meçhul bir yer olarak kalmıştır. Güncel yazında ise önceden Birgi, Ödemiş’te mevcut bulunduğu tahmin edilmiş sözde Ceneviz kolonisinin tarihte bu konumdaki varlığının her halükarda bir “ihtimal” olduğunun ancak altı çizilebilmiş ve “Cristo” adlı bir yere Geç Ortaçağ portolanlarında aslında Çandarlı Körfezi civarında rastlandığı bir not olarak kısaca belirtilmiştir.⁴⁵

3. Literatürde Bir Batı Anadolu Antik Kentinin Son Dönemi: Kyme / Chrysona

Klasik Antik Çağ boyunca Aiolis bölgesinin önde gelen kentlerinden olmuş Kyme, günümüzde İzmir’in Aliğa ilçesinde, Çandarlı Körfezi’nden derince bir koy biçiminde ayrılan Nemrut Limanı’nın kuzeybatıya doğru konumlanan dip bölümünde, kıyı hattında kuzeyde ve güneyde yassı formlu iki teppe ile aralarında uzanan geniş düzlük boyunca yer almaktadır (Şekil 1). XIX. yüzyıldan itibaren sistematik olarak sürdürülen ve son olarak Prof. Dr. Antonio La Marca tarafından yürütülmüş arkeolojik çalışmalar sonucu Kyme’nin Helenistik Dönem’den Geç Antik Çağ’a kadarki yerleşme kurgusu ana hatlarıyla ortaya konmuştur. Bu çerçevede en başta kent surları ve kapısı, tiyatro, agora, stoa, sütunlu yol, hamam, liman, tapınak, kilise, nekropolis, cadde ve çeşitli tipteki konut ve depolama alanları gibi bölümler tespit edilirken nitelikli küçük buluntular da kentteki günlük ve ticari yaşama dair önemli ipuçları sunmuştur (Şekil 2).

³⁹ Wolfgang Müller-Wiener, “Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık und Çandarlı”, *Istanbul Mitteilungen*, 12, 1962, ss. 106-114; Sağlam, “Identifying a late medieval...”, ss. 265-290.

⁴⁰ Liagre-De Sturler, *Les relations commerciales...*, ss. 363-364, 951.

⁴¹ Örn. Chios / Sakız Kalesi: Κάστρο της Χίου = Kástro tis Chiou.

⁴² Balard, *La Romanie Genoise*, ss. 170, 773.

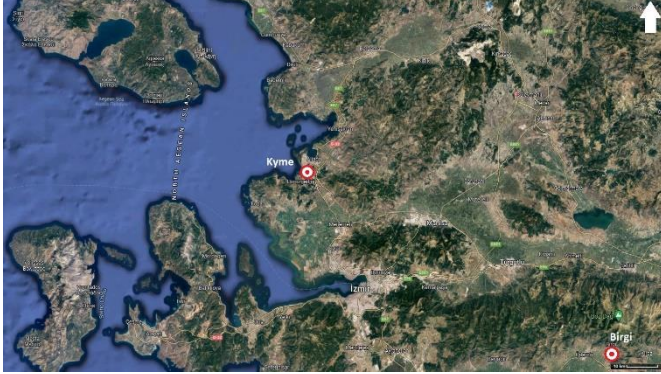
⁴³ Balard, *La Romanie Genoise*, ss. 170, 773.

⁴⁴ Stringa, *Genova e la Liguria...*, ss. 284, 328; Fleet, *European and Islamic Trade...*, ss. 86-87; Sağlam, *Urban Palimpsest at Galata...*, s. 236.

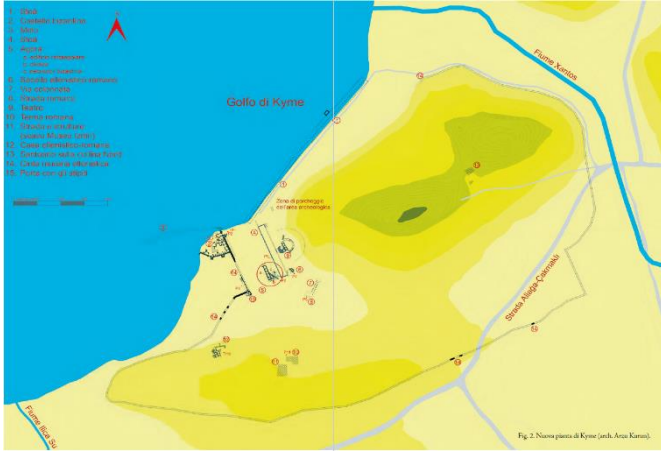
⁴⁵ Sağlam, *Urban Palimpsest at Galata...*, ss. 236, Plan 1.

Bizans Dönemi boyunca Batı Anadolu'nun bölgesel ölçekte idari ve dini merkezlerinden biri olduğu anlaşılan Kyme zamanla küçülerek önemini yitirmiş, Osmanlı Dönemi'nde ise tamamen terk edilerek gayrimeskun kalmıştır. Günümüzde oldukça işlek bir liman bölgesinin ortasındaki Kyme, kuzey ve güney sahil hattı boyunca modern tesisler tarafından kuşatılmıştır ve imar baskısı altındadır.⁴⁶

Şekil 1. Batı Anadolu'da, Çandarlı Körfezi'ndeki Kyme ile Geç Ortaçağ ilgisinde makalede yeniden irdelenen Birgi, Ödemiş'in daha içte, Bozdağ eteklerindeki konumu (Google Maps, 2022).

Şekil 2. Güncel arkeolojik çalışmalar ışığında Kyme kent planı (La Marca, 2017, ss. 4-5).

Roma İmparatorluğu'nun Batı Anadolu geneline tekabül eden Asya Eyaleti'nde (Provincia Asia) bulunan Kyme, Diocletianus'un (h. 284-305) idari düzenlemeleri sonrasında Asya Piskoposluğu'nun

(Dioecesis Asiana) yine aynı isimli fakat bir öncekine göre küçülmüş, Ephesos merkezli eyaletinde yer almıştır. Erken Bizans Dönemi boyunca bu durum devam etmiştir.⁴⁷ Hierokles, "Synekdemosis" adlı eserinde Kyme'nin VI. yüzyılın ortaları itibarıyla imparatorluğun Asya Eyaleti'nin 43 şehrinden biri olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ IX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise *Notitia Basilii*, Asya Eyaleti'nin bu kez 38 kenti arasında Kyme'yi saymaktadır.⁴⁹ Bir tür Roma yol haritası (*itinerarium*) olarak Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen anonim bir kaynağın XIII. yüzyıl kopyası olan Tabula Peutingeriana'da Kyme, bölgedeki diğer önemli antik kentlerden Myrina ile Smyrna'nın arasında "Cyme" ifadesiyle, buralara sırayla 9 ve 33 Roma mili mesafede gösterilmiştir.⁵⁰ Yaklaşık 700 dolaylarına tarihlenen yazılı bir *itinerarium* formatındaki Ravenna Kozmografyası'nda ise Kyme farklı rotalar dahilinde yine Myrina ve Smyrna'nın arasında, bu kez Cymme, Cime ve Sime şeklinde geçmektedir.⁵¹

Arap, Avar ve Bulgar akınlarında kaybedilen topraklardaki Bizans sahra ordularının Anadolu'ya çekilip ana bölgelere konuşlandırılmasıyla VII-VIII. yüzyıllarda kademeli olarak ilk *thema* düzenlemeleri oluşturulmuştur.⁵² Eyaletlerin yerini alan bu idari birimlerden Ephesos merkezli Thrakesion Batı Anadolu'yu kapsarken kıyı hattı bir donanma *thema* düzenlemesi olan Samos'un da sorumluluğundadır. Kyme'nin X. yüzyıl itibarıyla bu ikisinin keşişim hattında kaldığı anlaşılmaktadır.⁵³ Malazgirt Savaşı'nı (1071) takip eden Türk akınlarında Bizanslılar Anadolu'nun büyük bir kısmını kaybetmişler ve bölgede birinci dönem Türkmen beylikleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Smyrna ve yakın çevresinde Çaka Bey'in kurduğu kısa süreli bir beylik (yak. 1081-1098) bulunmaktadır.⁵⁴ Bizans tekrar hakimiyet sağladıktan sonra, yeni kalelerin inşasına yönelik Neokastra *thema* düzenlemesi yoluyla bölge I. Manuel Komnenos tarafından 1162-1173'de Türk akınlarına karşı güçlendirilmiştir.⁵⁵ Kyme'ye piskoposluk listelerinde 431'den 1229'a kadar rastlanmaktadır ve altı piskoposun ismi bilinmektedir: Chrysogonos (451), Matthaios (536), Anatolios (553), Stratonikos (787), Philotheos (X-XI. yy), ve Theodoros (XI. yy).⁵⁶

La Marca tarafından sürdürülerek derlenmiş en güncel arkeolojik çalışmalara göre Orta - Geç Bizans Dönemi itibarıyla Kyme, antik mendireğin anakaraya bağlandığı noktada, denizin hemen üzerinde, kısmen Helenistik kent surlarının üstünde yükselen ve bunlara kıyasla epey küçük boyutlarda bir sahil kalesi görünümündedir. Kalenin dışında ise burayla çağdaş, daha eski bir kilisenin üzerine inşa edilmiş, muhtemelen ışık olan tekil ve uzunca dikdörtgen bir yapı daha tespit edilmiştir. İtalyan araştırmacılar tarafından uzun yıllar yürütülmüş arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkartılan kale, mevcut verilerden hareketle XII. yüzyıla tarihlendirilmiş olup bunda seramik buluntular ve antik kentin tahrip edilmesiyle geri kazanılmış yoğun

⁴⁶ Antonio La Marca, "Benvenuti a Kyme, La Cuma dell'Asia Minore", *Archeologia Viva*, 2020/2, 2020, ss. 40-52; Antonio La Marca, "Eski ve Yeni Görünümüyle Aiolis Kymesi Arkeolojik Siti", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 36(3), 2015, ss. 113-134; Antonio La Marca, "La Trasformazione Dello Spazio Urbano Nell'area Centrale di Kyme Eolica, Aiolis Kyme'si Antik Kenti Merkezindeki Kentsel Alan Dönüşümü", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38(2), 2017, ss. 237-252.

⁴⁷ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 2, Cosimo Classics, New York, 2008, s. 551; Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, Infobase Publishing, ABD, 2014, ss. 49-50, 59.

⁴⁸ VII. Konstantinos, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Constantinus Porphyrogenitus, De Thematribus et De Administrando Imperio, Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii Commentariis* (Ed. August Immanuel Bekker), 3, Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1840, s. 393.

⁴⁹ Georgios Kiprios, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani* (Ed. Heinrich Gelzer), B.G. Teubner Verlag, Leipzig, 1890, ss. 6-8.

⁵⁰ Konrad Miller, *Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutinger'sche Tafel in den Farben des Originals herausgegeben und eingeleitet*, Otto Maier, Ravensburg, 1888, Segmentum IX, 4-5.

⁵¹ Moritz Pinder, Gustav Parthey, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, Friderici Nicolai (Gustav Parthey), Berlin, 1871, ss. 107, 362, 528.

⁵² *Thema* düzenlemeleri ve idaresi hakkında bilgi için bkz.: Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, ss. 86-91.

⁵³ VII. Konstantinos, *De Thematribus...*, ss. 22-24, 41.

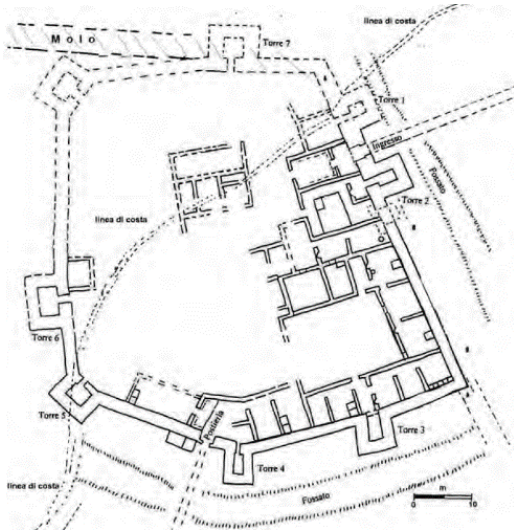
⁵⁴ Anna Komnene, *The Alexiad* (Çev. Elizabeth A. S. Dawes), In Parentheses, Cambridge, Ontario, 2000, ss. 129-132, 152-156, 198-200.

⁵⁵ Niketas Choniates, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (Çev. Harry J. Magoulias), Wayne State University Press, Detroit, 1984, s. 85.

⁵⁶ Vitalien Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, 5(1), CNRS, Paris, 1963, ss. 210-212; Pascal Culerrier, "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles", *Revue des études byzantines*, 45, 1987, ss. 142, 156-157; John W. Nesbitt, Nicolas Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, 3, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1996, s. 36.

devşirme malzemeye dayanan yapım tekniği belirleyici olmuştur. Kale, kare kulelerle takviye edilmiş 2,30 m kalınlığında bir çevre duvarı ile düzensiz beşgen bir plana sahiptir. İç kalenin büyükçe avlusu etrafında, yine antik kalıntıların üzerinde farklı şekil ve işlevlerde, az katlı ve görece ufak mekanlar düzenlenmiştir (Şekil 3-4). Çift cepheli ve moloz dolgulu dış duvarlar temelsiz olup birçok farklı yapıdan devşirilmiş yalın inşa malzemeleri ve tuğla parçaları, zayıf bir tür harçla birbirine bağlanmıştır (Şekil 5-6). Kuzeybatı tarafının bir kısmı günümüzde sular altında kalmış kalenin kuzey-güney istikametinde en az 80 m, doğu-batı istikametinde ise en az 75 m boyunca uzandığı saptanmıştır. Dörtgen planlı, zemin katları kullanım alanı kulelerden altısının dış duvar kalıntıları korunmuştur. Ana giriş, iki kuleyle korunan 2,40 m'lik bir açıklıktan oluşmaktadır ve kuzeydoğu köşededir. Kalenin güney cephesinde küçükçe bir giriş daha yer almaktadır. Kalenin ve iç kaledeki yerleşmenin ömrü, bölgenin birkaç kez el değiştirdiği İkinci Beylikler Dönemi sonrası 1413'te, Osmanlıların nihai fethiyle sona ermiştir.⁵⁷

Şekil 3-4. Kyme Kalesi'nin hava fotoğrafı ve vaziyet planı (La Marca, 2017, s. 17).

Şekil 5-6. Kyme Kalesi'nin doğu ve güney kule kalıntılarında duvar işçiliği (Sağlam, 2021).

Yine La Marca'nın aktarımında, Kyme harabelerinin ilk tanımını XV. yüzyılın ortalarında Anconalı Ciriaco de' Pizzicollı yapmıştır. Burayı ilk kez 1430'da ziyaret etmiş; kısa betimlemeye "Chrysopolis" adıyla aktarılmıştır. 1440'lardaki ikinci ziyaretinde ise bu kez "Chrysonoa" adıyla, Yeni Phokaia'dan biraz uzaktaki antik bir kent şeklinde tanımlanmış, özellikle de kaliteli taş işçiliğine sahip fakat harap surlarından etkilenmiştir. Bunların açıkça Helenistik Dönem kent surları olduğu ifade edilmiştir. Bugüne kadarki arkeolojik araştırmaların da ortaya koyduğu üzere –örneğin limandaki Bizans kalesi gibi – daha geç tarihli binalarda yeniden kullanılmak üzere sur blokları çokça alınmıştır ve daha o tarihlerdeki kötü korunma durumu doğrulanmaktadır. Mevcut bir görüşe göre, Ciriaco'nun Kyme'den farklı isimlerle (Chrysonoa, Chrysopolis) bahsetmesi ise, Aiolis bölgesine seyahatlerinde rehber olarak kullandığı, I. yüzyıl coğrafyacısı Pomponius Mela'nın "De Chorographia" eserindeki belirsiz bir metinden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle, "Chrysonoa" diye bir yerin aslında hiç var olmadığı iddia edilmiştir.⁵⁸

Gautier Dalché'nin ortaya koyduğu üzere gerçekten de Pomponius Mela'nın söz konusu eserinin daha geç tarihli bir kopyasında, İonia'nın anlatıldığı bölümde "et urbs leuca extraphoea crisioniae ultima" biçiminde, sözde "Crisonia" diye bir yerin varlığına sebebiyet verebilecek tuhaf bir kısım bulunmaktadır. Bu ifadenin aslı "et urbs Leuca, extra Phocaea, Ioniae ultima" şeklinde olsa da

⁵⁷ Antonio La Marca, "Kyme d'Eolide: dal paesaggio antico a quello moderno", *Studi su Kyme eolica*, 6 (Ed. Antonio La Marca), Università della Calabria, Rende, 2017, ss. 14-18. Kaleye dair daha fazla bilgi için bkz.: Stella Patitucci, Giovanni Uggeri, "Kyme eolica e il castello bizantino", *Atti della*

Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti, 72, 2001, ss. 47-112.

⁵⁸ La Marca, "Kyme d'Eolide...", ss. 23-24.

Ciriaco bizzat ifade ettiği üzere Kyme yöresini gezerken “Chrysona” adını oradaki yerel halktan duymuştur ve bu esnada kılavuz olarak da aslında – şu an için kimliği meçhul – bazı portolan haritalarını baz almış olmalıdır. Zira Phokaia’nın hemen kuzeyindeki bu bölge, portolanların genelinde Grixona, Grisona, Griscona vb. biçimlerde gösterilmiştir (bkz. Tablo 1).⁵⁹ Ciriaco’nun söz konusu tanıklığından habersiz Tomascek tarafından öne sürülmüş eski bir görüş, portolanlarda Grissona, Grisona, Grixona, Griscona, Grixia vb. şekillerde yazılan yerin, Aiolis bölgesindeki diğer antik kentlerden Gryneion veya Myrina olabileceğine dairdir.⁶⁰ Kretschmer ise XV. yüzyıl portolanlarında rastlanan bu ismin ve beraberinde Golfo di Cristo, Golfo de Castrici ve Castrici gibi gösterimlerin, genel bir ifadeyle antik Kyme’nin körfezine denk geldiğini kısaca belirlemiştir.⁶¹ Daha sonra Ragone tarafından buranın eğer Gryneion değilse bir ihtimal Chrysona olabileceği iddia edilmiştir.⁶² Son olarak La Marca, daha önce Gautier Dalché tarafından da belirtildiği üzere, Geç Ortaçağ portolanlarında Kyme yerine, çok açıkça buranın geç dönem ismi Chrysona’nın telaffuzundan türetilme Grissona, Grixona, Grixia vb. yazdığını belirtmiştir.⁶³ Daha sonra, bu kez XVI-XVII. yüzyıl İtalyan ve Yunan portolanlarında bölgede işaretli Castrici, Kastri, Golfo de Castrici gibi ifadelerin de Kyme’ye ve buradaki kaleye karşılık geldiği, yüzeysel biçimde iddia edilmiştir.⁶⁴

4. Tartışma: Mimari Argümanlar, Arşiv Belgeleri ve Portolanların Yeniden İrdelenmesi

4.1. Mimari Argümanlar

Akademik yazında, Kyme Kalesi’nin tarihlendirildiği döneme ait Bizans tahkimatlarına dair genel bir fikir birliği bulmak mümkündür. Komnenos hanedanının XI. yüzyılın sonlarına denk gelen zor ilk günlerinde, inşa sürecini kolaylaştırıp hızlandırmak için bolca devşirme taş kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda harçlı moloz çekirdekli surlar, tuğla ve yeni veya devşirme taşlarla çeşitli tarzlarla kaplanmıştır. Almaşık örgüyü farklı ve genelde dekoratif biçimlerde kullanan duvar işçilikleri, çoğu zaman dönemin dini yapılarındaki stillere benzerdir. Yine de tahkimatlarda daha geniş çeşitliliğe ve uygulamaya rastlanmaktadır. Komnenos tahkimatları, genel özelliklerini doğrudan imparatorluğun askeri seferlerinden almaktaydı. I. Alexios (h. 1081–1118) döneminde Batı Anadolu’da savunma yapıları kıyı boyunca veya Haçlılar tarafından ele geçirilen topraklarda Bizans kontrolünü yeniden sağlamak için inşa edilmiş veya onarılmıştır. Halef II. Ioannes’in (h. 1118–1143) inşaları Anadolu’da yoğunlaşmıştı ve askeri seferlere hizmet ediyordu. Geneli, orduların bir sonraki seferi beklerken toplanabileceği veya

askeri birliklerin konuşlandırılacağı güçlendirilmiş kampları (*apleton*). I. Manuel (h. 1143–1180) ise, yeni kalelerin bolca inşa edilmesi ve askeri teknolojik ilerlemeleri birleştirip eski kalelerin güçlendirilmesi de dahil olmak üzere Batı Anadolu savunmasını yeniden düzenlemiştir. Daha eski surların onarımı ve bunlara eklemeler dışında Komnenos tahkimatları esasen küçük, kompakt yapılar olup şehirlerde kontrol ve sığınma yeri rolünü üstlenmiş, kırsalda ise civar toprakları ve deniz yollarını denetlemek için dik yerlerde veya küçük yarımadalarda ortaya çıkmıştır.⁶⁵

Komnenos Dönemi’yle özdeşleşmiş bir inşa tekniği olarak “kasetleme” (*cloisonné*) şeklinde de anılan çerçeve duvar işçiliği, tahkimatlarda da sıkça kullanılmıştır.⁶⁶ Örneğin II. Ioannes’e atfedilen Lopadion (Uluabat), Achyraous (İkizcetepeler), Sultançayırı (Susurluk), Pegadia (Bigadiç), Anaia (Kuşadası) ve Pegai (Karabiga) surlarında, bol harçla bir araya getirilen kaba yontu moloz taşlar ve devşirme bloklar dönüştürülerek ardışık sıralarla kullanılmıştır. Bu sıralar tuğladan yatay kuşaklarla düzenli olarak ayrılmaktadır. Dikey tuğlalar sıkça kullanılmış olup yer yer çerçeveler oluşturmaktadır.⁶⁷ I. Manuel’e atfedilen Pergamon (Bergama), Makri (Fethiye) ve Neokastron bağlamı Archangelos / Neonteichos (Yanikköy) gibi örneklerde kaba yontu molozlarla devşirme taşlar bir arada kullanılarak sıralar meydana getirilmiş, aralarına yatay ve dikey tuğlalar konup dekoratif çerçeveler oluşturulmuştur. Blachernai (Ayvansaray), Hieron (Yoros) ve Malagina / Metabole’de (Paşalar) ise düzgün işlenmiş bloklar ve devşirme taşların oluşturduğu düzenli sıralar, birkaç tuğla sırasından oluşan şeritlerle ardışık düzendedir.⁶⁸ Abydos (Çanakkale) ve Neokastron bağlamı Yeşilhisar’da (Kızılhisar / Asar) ise hem almaşık örgüde taş sıralarıyla ardışık olarak sıralanan tuğladan kuşaklara hem de dekoratif çerçevelere rastlanmaktadır.⁶⁹ I. Alexios’un inşası surlarda ise Komnenoslarla sıkça ilişkilendirilen tekniklerden farklı bir durum söz konusudur. Bu örnekler ağırlıklı olarak civardaki devşirme malzemelerle estetik açıdan neredeyse hiçbir nitelik taşımayacak şekilde alelacele inşa edilmiştir. Taş sıraları düzensizdir ve tuğla kullanımı azdır. Bunun yegane sebebi, Türk akınları yüzünden tehlike altındaki topraklarda ihtiyaç duyulan tahkimatları hızla meydana getirmektir. Didyma / Hieron (Didim), Aizanoi (Çavdarhisar), Korykos (Kızkalesi), Akrokos (Eğrigöz) surlarında ve Nikaia’daki (İzmit) bir kulede çeşitli antik malzemeler devşirme olarak karışık molozlarla birlikte oldukça kaba ve özensizce bir araya getirilmiştir.⁷⁰ Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında Kyme Kalesi, bol devşirme malzemenin temelsiz ve özensiz duvar tekniğiyle I. Alexios dönemindeki inşaları andırmaktadır. Kaybedilen toprakların bir an önce geri kazanılması için bir köprü başı görevi

⁵⁹ Patrick Gautier Dalché, “De Pétrarque à Raimondo Marliano : aux origines de la géographie historique, *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*”, 79, 2012, ss. 175-176; Patrick Gautier Dalché, “Les cartes marines comme source de réflexion géographique au XVe siècle”, *Maps and Travel in the Middle Ages and the Early Modern Period* (Ed. Ingrid Baumgärtner – Nirit Ben-Aryeh Debby – Katrin Kogman-Appel), De Gruyter, Berlin ve Boston, 2019, s. 171.

⁶⁰ Wilhelm Tomascek, “Zur Historischen Topographie Von Kleinasien Im Mittelalter”, *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 124/8, 1891, s. 25.

⁶¹ Kretschmer, *Die Italienischen Portolane...*, s. 653.

⁶² Giuseppe Ragone, “Il tempio di Apollo ‘Gryneios’ in Eolide. Testimonianze antiquarie, fonti antiche, elementi per la ricerca topografica”, *Studi Ellenistici*, 3, 1990, ss. 17-18.

⁶³ La Marca, “Benvenuti a Kyme...”, s. 47.

⁶⁴ La Marca, “Kyme d’Eolide...”, ss. 23-24. Bu gösterimler aslında Çandarlı Kalesi olmalıdır. Bkz.: Sağlam, “Identifying a late medieval...”, ss. 281-287.

⁶⁵ Nikos D. Kontogiannis, *Byzantine Fortifications: Protecting the Roman Empire in the East*, Pen & Sword Military, Yorkshire, Philadelphia, 2022, ss. 134, 147-150.

⁶⁶ James Crow, “Fortifications”, *The Archaeology of Byzantine Anatolia, From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks* (Ed. Philipp Niewöhner), Oxford University Press, Oxford, 2017, s. 102.

⁶⁷ Clive Foss, David Winfield, *Byzantine Fortifications, An Introduction*, University of South Africa, Pretoria, 1986, ss. 145-147; Bilge Bahar, *İzmit Körfezi Bizans Dönemi Savunma Yapıları Bağlamında Gebze, Eskişehir Kalesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2013, s. 94; Humberto Cesar Hugo Deluigi, *Winter in the Land of Rûm: Komnenian Defenses Against the Turks in Western Anatolia*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2015, ss. 67-72, 76-77; Kontogianni, *Byzantine Fortifications...*, ss. 144-145.

⁶⁸ Foss ve Winfield, *Byzantine Fortifications...*, s. 147; Bahar, *İzmit Körfezi Bizans Dönemi...*, s. 94; Deluigi, *Winter in the Land of Rûm...*, ss. 78-80, 82-86, 98-99; Kontogianni, *Byzantine Fortifications...*, ss. 142-143.

⁶⁹ Foss ve Winfield, *Byzantine Fortifications...*, s. 150; Deluigi, *Winter in the Land of Rûm...*, ss. 94-95.

⁷⁰ Foss ve Winfield, *Byzantine Fortifications...*, ss. 102, 145; Deluigi, *Winter in the Land of Rûm...*, ss. 54-56, 61-62; Kontogianni, *Byzantine Fortifications...*, ss. 141, 146; Mercan Yavuzatmaca, *A Study on the Building Techniques and Materials in the Late Antique and Byzantine Fortifications in Anatolia: Ancyra and Nicaea*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2016, ss. 60-61.

görecek, yakınındaki korunaklı tepelerden ziyade liman odaklı şekilde, devşirme malzemelerle alelacele inşa edilmiş stratejik bir tahkimat görünümündedir.

Ayrıca, İkinci Haçlı Seferi'ne (1147–1150) katılan Odo de Deuil'in 1147 itibarıyla aktardıklarına göre bir liman şehri olarak tanımlanan Adramytteion'dan sonra güneye, dolambaçlı sahil şeridinde geri döndüğünde; sarp, kayalık dağların ve bunlardan aşağı uzanan, kuryken bile geçilmesi zor, doluyken hızlı akıntılara sahip olabilen dere yataklarının bulunduğu güzergahta, "harabe halinde birçok şehir ve Bizanslıların denizin üzerine antik seviyeden yeniden inşa edip surlar ve kulelerle tahkim ettikleri diğerleri" yer almaktadır (*Ibi multas urbes destructas invenimus et alias quas ab antiqua latitudine supra mare Graeci restruxerant, munientes eas muris et turribus*). Bu şehirlerde, yiyecek temin etme konusunda epey zorlukla karşılaşan Haçlılar belki de buraları ele geçirip mallarına el koymalıydı ancak bundan kaçınıldı, zira sakinlerinin "kendilerini korumak için kuleleri ve iki katlı surları ve kaçmak için limanda gemileri vardı" (*Sed illi turres habebant et muros duplices ad tutelam et in mari naves ad fugam*). Bu nedenle gecikme, tehlike ve zorluk pahasına bir şehre saldırıldığında oranın sakinleri en kötü ihtimalle ganimetleri de alıp kaçacağından hiçbir şey elde edilmeyecekti. Bu şekilde Pergamon ve Smyrna geçildikten sonra nihayet Ephesos'a gelinmiş, bu esnada da üç nehir geçilmiştir.⁷¹ Batı Anadolu sahili boyunca sırayla Bakırçay, Gediz ve Küçük Menderes'i geçtiği, bu esnada Tabula Peutingeriana ve Ravenna Kozmografyası'nda belirtilen kıyı yolunu takip ettiği anlaşılan Odo de Deuil'in sözünü ettiği anonim tahkimatlardan biri de Kyme Kalesi olmalıdır, zira yukarıda alıntılanan aktarımlarıyla kalenin genel görünümü oldukça tutarlıdır ve kaleyi XII. yüzyıl inşası olarak yorumlanmış mevcut argümanları desteklerken bu dönemin başlarına, mimarisinden hareketle de tahminen I. Alexios dönemine tarihlenmektedir.

4.2. Arşiv Belgeleri

İkinci bölümde, "Cristo" adındaki yere dair Balard'ın Liagre-De Sturlet'e yönelik düzeltmesi, daha kapsamlı arşiv taraması ve sonrasındaki yorumlarına değinilmişti. Aslında yeni tespitlerine karşın bu kez yorum aşamasında Balard'ın bir hayli tutarsız çıkarımları olmuştur ve bunları sonraki araştırmacılar da yinelemişlerdir. Öyle ki, 1353, 1354 ve 1382 tarihli Ceneviz belgelerine göre Saruhanogulları Beyliği denetimindeki topraklarda yer alan, şap ticareti yapılan, Smyrna Başpiskoposluğu'na bağlı ve kaleye sahip (*castrum de Lo Cristo*) bir liman yerleşmesi olan Cristo, genel coğrafya ve isim benzerliğinden hareketle Dios Hieron / Christoupolis, yani modern Birgi, Ödemiş olarak lokalize edilmiştir.⁷² Oysa bu yönde bir yer eşleştirmesi hiçbir açıdan olası değildir.

İlk olarak çok açıkça bir liman yerleşmesi olmayan Birgi, en yakın kıyıya yaklaşık 80 km uzaklıktadır ve oldukça dağlık bir bölgede (Tmolos / Bozdağ) yer almaktadır. Bizans Dönemi boyunca, piskoposluk bölgesi bağlamında XII. yüzyıla kadar Ephesos'a bağlı kalırken daha sonra metropolislige yükseltilmiştir ve Smyrna ile hiç ilişkisi olmamıştır. Antik Dios Hieron ise VII. yüzyıldan itibaren

Christoupolis olarak anılsa da XII. yüzyıla beraber hem resmi kayıtlarda hem de tarihi kaynaklarda artık Pyrgion olmuştur ki "Birgi" isminin kökenidir. Son olarak, Saruhanogulları topraklarında bulunmamış Birgi, XIV. yüzyılda Aydınogulları Beyliği'nin başkentidir.⁷³ Bu nedenle, Birgi'yle herhangi bir ilgisinin bulunmadığı yeterince açık olan söz konusu Cristo'nun konumu yeniden irdelenmelidir.

4.3. Portolanlar

Mevcut portolan haritaları kronolojik sırada incelendiğinde, bir önceki bölümde etraflıca değinilen Kyme'nin geç dönem ismi Chrysonaea'ya dair, telaffuzundan türediği aşık bazı gösterimler yanında önemli bir detay dikkat çekmektedir. XIV. yüzyıldan başlanarak Kyme'nin nihai fethi ve terk edilişiyle sonuçlanan XV. yüzyılın ortalarına kadarki sürece Çandarlı Körfezi genelinde bakıldığında, körfezin kuzey ve güney bölümlerine yönelik olmak kaydıyla ikili ve toplam iki yer adlı bir gösterim biçimi genelde söz konusudur. Bunlardan, körfezin kuzey yarısında XIII. yüzyıldan beri düzenli olarak mevcut "Lalea" ve türevlerinin, bölgenin kadim kenti Elaia'ya (Ελαία) denk geldiği barizdir ki yüzyıllar boyunca körfeze de ismini vermiştir (κόλπος Ἐλαϊάτης / ὁ τῆς Ἐλαίας κόλπος).⁷⁴ Bu bölge, portolan haritalarında 1375 dolaylarında yerini "Castrici" / "Καστρίτζι" (= Kalecik) türevlerine bırakmaya başlamıştır. Daha sonra ortaya çıkarak kimi zaman Elaia'nın önüne geçen ilgili küçük kale, Çandarlı Kalesi olmalıdır. Kalenin ilk inşa evresine ait kısımlar, Gattilusio tarafından inşa edilmiş Mytilini Kalesi'nin 1373 tarihli yukarı kalesi, Ayvalık Büyük Maden Adası kalesi ve Dikili Mardaliç Adası kalesiyle eşleşmektedir. Ayrıca dönemin tarihçileri Doukas, Laonikos Chalkokondyles ve Kritovoulos'a göre, Midilli Adası'nda hüküm süren Gattilusio beyliği Türklere I. Orhan'ın saltanatından II. Mehmed dönemine kadar haraç ödemektedir ve korsanlara karşı Anadolu kıyılarının güvenliğinden sorumludur. Bu yükümlülüğün sınırları ise sahil boyunca Assos'tan Pergamon'un nehrine (= Bakırçay) kadar olup bu açıdan Çandarlı Kalesi'nin yeri anlamlıdır. Dolayısıyla, yukarıda aktarılan tüm mimari, kartografik ve tarihi veriler, körfezin kuzey bölümü için Elaia ile daha sonra Çandarlı Kalesi'ni (Kastritzi) işaret etmektedir.⁷⁵ Körfezin güney bölümüne yönelik portolan haritası gösterimleri ise aşağıdaki tabloda sıralanmıştır. Bunlar arasında düzenli olarak rastlanan "Chrysonaea" türevleri, yaklaşık olarak 1365'ten 1413'e kadar yerini Cristo'ya bırakmıştır. Bu isimler de Çandarlı Körfezi'nin güney sahasını tanımlamaktadır (Tablo 1, Şekil 7-8).

1300–1325: "Carta Riccardiana" (Anonim İtalyan şehir devleti) ⁷⁶	grixona
1300–1327: "Carta di Lucca" (Anonim İtalyan şehir devleti) ⁷⁷	carsonea?
1305–1327: Giovanni da Carignano (Cenova) ⁷⁸	grisona
1311: Pietro Vesconte (Cenova) ⁷⁹	grizona

⁷¹ Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem, The Journey of Louis VII to the East* (Çev. Virginia Gingerick Berry), Columbia University Press, New York, 1948, ss. 106-107.

⁷² Balard, *La Romanie Genoise*, ss. 170, 773.

⁷³ Nesbitt ve Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals...*, ss. 45-46. Aydınogulları hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Paul Lemerle, *L'Émirat d'Aydın, Byzance et l'Occident: Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Presses universitaires de France, Paris, 1957.

⁷⁴ Tomaschek, "Zur Historischen Topographie...", s. 25. Elaia'nın zaman içinde alüvyonla dolarak sığlaşan ve terk edilen antik limanı için bkz.: Martin Seeliger, Anna Pint, Stefan Feuser, Svenja Riedesel, Nick Marriner, Peter Frenzel, Felix Pirson, Andreas Bolten, Helmut Brückner, "Elaia, Pergamon's

maritime satellite: the rise and fall of an ancient harbour city shaped by shoreline migration", *Journal of Quaternary Science*, 34(3), 2019, ss. 228-244.

⁷⁵ Sağlam, "Identifying a late medieval...", ss. 281-287.

⁷⁶ Biblioteca Riccardiana, Ricc. 3827, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/53>

⁷⁷ Archivio di Stato di Lucca, Fondo Stampe n.1193, ERC MEDEA-CHART <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/358>

⁷⁸ Archivio di Stato di Firenze, CN 02, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/153>

⁷⁹ Archivio di Stato di Firenze, CN 01, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/63>

1313: Pietro Vesconte (Cenova) ⁸⁰	grisona
1321: Pietro Vesconte (Cenova) ⁸¹	grissena
1321: Pietro Vesconte (Cenova) ⁸²	grissona
1325: Angelino Dulcert (Cenova / Mallorca) ⁸³	grisona
1320–1350: Anonim Ceneviz ⁸⁴	grixona
1339: Angelino Dulcert (Cenova / Mallorca) ⁸⁵	grisona
yak. 1350: Anonim Katalan ⁸⁶	grixona
yak. 1365: Abraham Cresques (Mallorca) ⁸⁷	cristo
1367: Domenico ve Francesco Pizzigano (Venedik) ⁸⁸	grixiona
1375: Catalan Atlas / Abraham Cresques (Mallorca) ⁸⁹	cristo
1380: Guillem Soler (Mallorca) ⁹⁰	cristo
1385: Guillem Soler (Mallorca) ⁹¹	cristo
1403: Francesco Beccario (Cenova) ⁹²	cristo
1409: Albertinus de Virga (Venedik) ⁹³	cristo
1413: Mecia de Viladestes (Mallorca) ⁹⁴	cristo
1421: Luxoro Atlas / Francesco de Cesanis (Venedik) ⁹⁵	grixia
1422: Giacomo Girolodi (Venedik) ⁹⁶	grixona
1425 öncesi: Anonim Venedik ⁹⁷	grisona
1425–1450: Rafel Soler (Barselona) ⁹⁸	cristo

1436: Andrea Bianco (Venedik) ⁹⁹	grixona
1439: Gabriel de Vallseca (Mallorca) ¹⁰⁰	cristo

Tablo 1. Geç Ortaçağ portolanlarında Çandarlı Körfezi güney kısmındaki gösterimler (Sağlam, 2022).

Şekil 7. Giovanni da Carignano portolanında (1305–1327) Batı Anadolu kıyıları ile merkezde Kyme / Chrysona / Cristo (baş aşağı biçimde "Grifona") (Collezione Alberto Quartapelle).

⁸⁰ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE DD-687 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5901108m>

⁸¹ Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 2972, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2972

⁸² British Library, Add. MS 27376, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/458>

⁸³ National Library of Australia, YYef 2014-561, <https://nla.gov.au/nla.obj-233480935>

⁸⁴ Library of Congress, G5672.M4P5 13-- .P6, <https://www.loc.gov/item/2003630429/>

⁸⁵ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE B-696 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52503220z/>

⁸⁶ Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 14207, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.14207

⁸⁷ Biblioteca Marciana, It. IV, 1912, =10057, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/187>

⁸⁸ Biblioteca Palatina Parma, Ms. Parm. 1612, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Pizigani_1367_Chart_10MB.jpg

⁸⁹ Bibliothèque nationale de France, M, Espagnol 30, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52509636n>

⁹⁰ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE B-1131 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530648817>

⁹¹ Archivio di Stato di Firenze, CN 03, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/62>

⁹² Yale University Library, Art Storage 1980 158, <https://collections.library.yale.edu/catalog/2005106>

⁹³ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE D-7900, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59011076>

⁹⁴ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE AA-566 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007074s.r>

⁹⁵ Cornelio Desimoni, Luigi Tommaso Belgrano, *Atlante Idrografico del Medio Evo Posseduto dal Prof. Tammar Luxoro*, Tip. del R. I. de' Sordo-Muti, Cenova, 1867, p. 95.

⁹⁶ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE C-5088 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530748212>

⁹⁷ Bodleian Library, MS Douce 390, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/1191>

⁹⁸ Bibliothèque nationale de France, CPL, GE B-8268 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53064877h>

⁹⁹ Biblioteca Marciana, It Z.76, 4783, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/1232>

¹⁰⁰ Biblioteca de Catalunya, Inv. 3236, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/90>

Şekil 8. Abraham Cresques portolanında (yak. 1365) Batı Anadolu kıyıları ile ortada Kyme / Chrysona / Cristo (“crifto”) (Biblioteca Marciana, It. IV, 1912, =10057, ERC MEDEA-CHART).

Cristo'nun Kyme ile aynı yer olma ihtimaline dair yegane gösterge, Kyme'nin geç dönem ismi Chrysona ile olan fonetik benzerliğinden ibaret olmayıp düz yazı biçimindeki portolanlar da önemli coğrafi detaylar sunmaktadır.¹⁰¹ XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen İtalyan orijinli Parma-Magliabecchi portolanına göre Ayvalık Büyük Maden Adası ile Eski Foça'nın arasında bulunarak doğuya ve kuzeydoğuya 30 mil devam eden, bazı adacıkları bulunan, ve bunların yakınına demir atmadan önce de derinliğe dikkat edilmesi gereken Cristo adlı körfez, açıkça Çandarlı Körfezi'ne denk gelmektedir.¹⁰²

“... Aziz Hananya Burnu'ndan Eski Phokaia'nın burnu, güneye doğru 60 mil mesafededir. Kuzeyinde, belli başlı adacıkları olan bir körfez vardır ki Cristo Körfezi derler. 30 mil boyunca kuzeydoğu ve doğu arası devam eder. Derinlik ölçme sondajı yaparak gidin ve iyice kolaçan edin. Adaların arasında iyi demir atma yerleri bulacaksınız...”¹⁰³

Dolayısıyla Cristo, kesin olarak Çandarlı Körfezi'nin içinde, portolan haritalarındaki ikili düzene göre de körfezin güney tarafında bir yerlerdedir. Ayrıca Geç Ortaçağ itibarıyla meskun ve işlek bir yerleşme olarak kimi zaman körfezin kendisi, Cristo'nun ismiyle anılmaktadır. Dahası, Dimitrios Tagias'ın XVI. yüzyılın ortalarında

derlediği fakat aslen daha eski, tahminen XV. yüzyıldan İtalyan orijinli bir portolana – biraz bozulmuş şekilde – dayanan Yunanca portolana göre Cristo, kuzeyde Kane'nin (Bademli, Dikili) devamındaki Çandarlı Körfezi'nde, körfezin ana kuzey bölümünden güneye doğru ayrılan 10 mil uzunluğundaki diğer bir bölümde, Yeni Phokaia'dan hemen önce yer almaktadır. Ayrıca, kimi zaman “Kastritzi” ile beraber körfeze ismini veren Cristo'nun bir burnu, bu burunda da demir atmaya elverişli bir ada olduğu ifade edilmiştir. Böylece Cristo'nun Kyme / Chrysona'ya denk geldiği netleşmektedir. Körfezden güneye doğru ayrılan bölüm günümüzde Nemrut Limanı, buradan körfezin içine doğru uzanan söz konusu burun İlica Burnu, ada ise bu burnun önündeki Tavşan Adası'dır.¹⁰⁴

“... ve kuzeydeki Stiga'nın burnundan gidildiğinde Agios Theodoros bulunur ki orada Kastritzi'nin körfezi vardır ve 20 mil boyunca gider. Körfez içinde birçok ada vardır ve iyi limandır. Kuzeydeki Stiga'nın burnunda da birçok ada vardır ve limandır. Körfezin burnu ... [kuzey?] ... diğer burnu ise güneye doğru kalır. Kastritzi'nin körfezine Tristo da denir ve bir körfez görülür. Bir diğeri ise güney–kuzey 10 mildir. Tristo'nun burnunda bir ada vardır ki gemiler durur. Yenice Phokaia ise bir kasabadır ve iyi bir kış limanı vardır...”¹⁰⁵

4.4. Sentez

Cristo'ya dair Ceneviz arşiv belgelerindeki aktarımlara geri dönülecek olunursa, mevcut Kyme / Chrysona ile uyumu göze çarpmaktadır. En başta Cristo bir kale (*castrum de Lo Cristo*) ve liman yerleşmesi iken Kyme'de antik dönemlerden beri kullanılan taştan uzunca bir rıhtım beraberinde Orta – Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir Ortaçağ kalesi vardır.¹⁰⁶ Ayrıca Cristo, Smyrna Başpiskoposluğu'na bağlıdır. Kyme'yi kapsayan bölge de piskoposluk listelerinde başta Ephesos Metropolitliği'nin parçası iken X. yüzyıldan XIV-XV. yüzyıllara kadar Smyrna'ya bağlanmıştır.¹⁰⁷ Cristo'da şap ticareti yapılmakta iken Kyme ise zengin şap madenlerinin bulunduğu Yeni Phokaia (Yenifoça) Ceneviz kolonisine 10 kilometre mesafededir.¹⁰⁸ Son olarak Cristo, Saruhanoğulları Beyliği denetimindeki topraklardadır ve Kyme de Saruhanoğulları'nın kuzey sınırında yer almaktadır. Hatta yine bu civardaki Yeni Phokaia Ceneviz kolonisi, XIV. yüzyılın başlarında doğrudan Saruhan Bey'in kendisiyle, ticari kolaylıklar da içeren bir barış anlaşması imzalamış ve beyliğe yıllık haraç ödemeyi kabul etmiştir.¹⁰⁹

Netice itibarıyla, düz yazı ve harita formatındaki portolanlarda rastlanan Cristo adlı yer ile günümüzde kalıntıları mevcut Kyme /

¹⁰¹ Düz yazı biçimindeki portolanlar, liman ve kıyı yerleşmelerinin doğrusal rotalar yoluyla mesafe, yön ve coğrafi özellikleriyle arka arkaya listelenerek tanımlandığı, portolan haritalarını tamamlayıcı nitelikte denizci metinleridir.

¹⁰² Kretschmer, *Die Italienischen Portolane...*, s. 326. Ayvalık Büyük Maden Adası ile portolanlardaki “Sancta Ananea” (Aziz Hananya) yer ismi eşleşmesi için bkz.: Sağlam, “Identifying a late medieval...”, ss. 281-287.

¹⁰³ “... Da cauo sancta ananea a cauo delle foglie vechie 60 miglia per mezodi e da tramontana ve un golfo con certi isoletti chessi chiama golfo con certi isoletti chessi chiama golfo di cristo (e vai dentro 30 miglia tra greco e levante) e vai atochi di scandaglio e fa buona guardia e troverai buono afferratoio dentro allisole...”

¹⁰⁴ Delatte, *Les Portulans Grecs*, 1, ss. 243-244. Delatte, Tristo'nun aslında “Kristo” olarak okunması gerektiğini ifade etmiştir. Kane antik kenti, tahminen ‘ç την Κάνην (‘s tin Kanin = Kane'de) telaffuzuna fonetik benzerlik nedeniyle portolanlarda Stinga / Stingan / Stingany vb. şekilde gösterilmiştir. Bkz. Tomaschek, “Zur Historischen Topographie...”, s. 25. Agios Theodoros / Martellaccio ise Dikili Mardaliç Adası olmalıdır. Körfezin kuzey bölümünün detaylı Geç Ortaçağ tarihsel topografyası için bkz.: Sağlam, “Identifying a late medieval...”, ss. 281-287.

¹⁰⁵ “... καί εἰς τὸν κάβον τοῦ Στίγα τῆς τρεμμοντάνας πηγαίνοντας εὐρίσκεις τὸν Ἅγιον Θεόδωρον καί ἐκεῖ ἐστὶν ὁ κόρφος τοῦ Καστριτζί καὶ ὑπάγει μέσα μίλλια εἴκοσι. καὶ μέσα εἰς τὸν κόρφον εἶναι πολλὰ νησιά καὶ καλὸ πόρτο. καὶ εἰς τὸν κάβον τῆς τρεμμοντάνας τοῦ Στίγα ἔχει πολλὰ νησιά καὶ πόρτο. ὁ κάβος τοῦ κόρφοι ... [eksis bölüm] ... ὁ ἄλλος κάβος στέκει πέρ ὄστρια. ὁ

κόρφοις τοῦ Καστριτζί τὸν λέγουσι Τρίστο καὶ βλέπεται ὁ ἑνας κόρφοις καὶ ὁ ἄλλος ὄστρια τρεμμοντάνα ἐστὶν μίλλια δέκα. εἰς τὸν κάβον τοῦ Τρίστο ἐστὶν ἑνα νησί καὶ στέκουσι τὰ καράβια. Ἡ Φώκαια ἢ Καινοῦργιας ἐστὶν χώρα καὶ ἔχει πόρτο καλὸ χειμῶνικό...”

¹⁰⁶ Makalenin üçüncü bölümünde tüm bu kalıntılara, literatürde mevcut yeriler üzerinden kısaca değinilmiştir.

¹⁰⁷ Hélène Ahrweiler, “L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle”, *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Londra, s. 79. Harita. Piskoposluk listeleri için ayrıca bkz.: Gustav Parthey (Ed.), *Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum: Accedunt Nili Doxapatrui notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, Friderici Nicolai, Berlin, 1866; Heinrich Gelzer (Ed.), *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum*, Akademie der Wissenschaften, Münih, 1900. Bölgenin başlıca kentlerinden Phokaia, Yeni Phokaia ve Archangelos (Yanikköy, Menemen), söz konusu dönemde Smyrna Metropolitliği'ne bağlıdır.

¹⁰⁸ Miller, *Essays on the...*, ss. 284-285. Yeni Phokaia'nın 1300 dolaylarında kuruluşu, buradaki şap ticareti ve şapın kullanım alanları için bkz.: Doukas, *Decline and Fall...*, s. 148.

¹⁰⁹ Doukas, *Decline and Fall...*, ss. 148-149; İbn-i Battuta, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, 2 (Ed. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb), Cambridge University Press, Cambridge, 1962, s. 446.

Chrysona antik kenti coğrafi açıdan uyumludur. Ceneviz arşiv belgelerinde rastlanan Cristo'ya yönelik aktarımlar ile de Kyme / Chrysona arasında, tarihi kaynaklar ışığında yine konum yönünden, özellikle de bir önceki tahmin olan Birgi'ye göre çok daha makul ve mantıklı bir eşleşme söz konusudur. Kentin arkeolojik bulgulardan anlaşılın son dönemleri de portolanlardaki gösterimlerle kronolojik olarak örtüşmektedir.

Dahası, Georgios Pachymeres'in 1300 dolaylarındaki bir tanıklığı ve ilintili olabilecek bir arşiv kaydı, buradaki Ceneviz dönemini bir ihtimal XIII. yüzyılın sonlarına kadar çekmektedir.¹¹⁰ Sonraki dönemlerde kesin olarak XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Ceneviz arşiv belgeleri ile İtalyan ve Katalan kartografik kaynaklarında "Cristo" biçiminde karşılaşılan Chrysona'nın – birincil kaynaklarda yerleşme adları birtakım yazım farklılıklarına sıkça sahip olduğu üzere – bu yeni ismi, sanki fonetik açıdan Batı Avrupa dillerine uyarlanmış bir halidir (Cristo – Chrysona). Ayrıca, bugüne dek Kyme / Chrysona'da doğrudan Cenevizlilerle ilişkilendirilebilecek bir bulgu henüz tespit edilememiş olsa da arkeolojik kazılarda kentin 1261 sonrası döneminden Bizans sikkesi de bulunamamış olması, buna karşın XIV. yüzyılın ilk yarısından Frankokrasi bağlamı ve toplam dokuz adet olmak üzere yalnızca *gros tournois* (Atina Dükalığı ve Mora / Achaea Prenslığı) ile *soldino* (Venedik Cumhuriyeti) örneklerine rastlanması,¹¹¹ kentin o tarihlerdeki kozmopolit liman kimliğine ve Batı Avrupalı denizcilerin ticaret rotaları üzerindeki tanımlı konumuna işaret eden bir gösterge olarak yorumlanabilir.

Kentin şap odaklı ticari öneminin azalması ve 1413 sonrasında metruklaşmasıyla beraber kullanımının giderek terk edildiği düşünülebilir. Yörenin portolanlarda kimi zaman tekrardan "Chrysona" türevleriyle anılmaya başlanması, belki de ticari güncelliğini kaybetmesi ve artık sadece kıyıda mevcut eski bir ritim yeri olarak ancak yerel ölçekte önem taşımasından kaynaklanmaktaydı. Ankara Savaşı (1402) sonrası başlayan Fetret Devri'nde Anadolu beylikleri tekrardan kurulmuş ve Doukas'ın aktarımına göre, bu süreçte Cüneyd Bey idaresindeki Aydınogulları Beyliği, daha önce kendisine ait olmayan bölgeleri de ele geçirerek egemenliğini genişletmiştir. 1413'te I. Mehmed Pergamon'a geldiğinde, ele geçirdiği bu toprakları bırakıp geri çekilmesi yönünde Cüneyd Bey'e haber yollamıştır. Cüneyd Bey ise bu talebi dikkate almayıp elindeki kaleleri güçlendirmiş ve beklemeye koyulmuştur. Bunun üzerine I. Mehmed ilk olarak, muhafızı Cüneyd Bey'in tarafını tutan Kyme'ye gelmiş ve taarruz ederek kaleyi (φοούριον) ele geçirmiştir. Savunucuları kılıçtan geçirmiş, yerli halkı ise serbest bırakmıştır. Buradan Mainomenos'un (Menemen) ovasındaki Archangelos / Kayacık'a (Yanikköy), devamında da Nymphaion'a (Kemalpaşa) ilerlemiştir.¹¹²

Ciriaco de' Pizziccolli'nin bölgeye 1430–1431 tarihli ilk ziyaretinde, Aiolis'teki Kyme olarak ifade edilen kentin uzunca zamandır

harabeye dönüştüğü (*Aeoliam Cumem ... longi temporis labe collapsam civitatem*) ve yerel sakinlerinden burayı "Chrysopolis" olarak adlandırdıklarını öğrendiği (*Hodie et ab incolis Chrysopolim vocitatem*), biyografisini derlemiş arkadaşı Francesco Scalamonti tarafından kısaca belirtilmiştir.¹¹³ 4 Mayıs 1444 tarihli mektubunda bizzat aktardığı ikinci ziyaretinde ise bu kez "Chrysona" olarak ifade ettiği kentin antik kalıntılarını, yerel halktan birinin refakatinde incelemiştir (*ad perscrutandum Chrysonae urbis antiquitatem me una comitatus indigena contulisses*). Bu esnada, kentin birçok eski anıtını ve harap Helenistik surlarını görmüştür.¹¹⁴ Doukas'ın aktarımından, Kyme Kalesi'nin 1402–1413 döneminde Cüneyd Bey tarafından ele geçirilen bölgede onarıp güçlendirilen kalelerden biri olduğu anlamı çıkartılabilir. Yine de bu iddia teyide muhtaçtır, zira Kyme'deki arkeolojik çalışmalarda Aydınogulları döneminden küçük buluntu veya kalede daha geç tarihli bir onarım evresi henüz belirlenememiştir. Ciriaco'nun her iki tanıklığındaki yerel sakinler vurgusu ise aslında o tarihlerde Kyme'nin henüz tam anlamıyla terk edilmediğini işaret etmektedir. Söz konusu kimseler ise I. Mehmed tarafından kalenin 1413'te ele geçirilmesi sonrası serbest bırakılan yerel halktan olmalıydılar. Bu durum da harita biçimindeki portolanlarda bulunan Kyme / Chrysona / Cristo gösterimlerinin XV. yüzyıldaki devamlılığıyla tutarlıdır.

Sonuç

Geç Ortaçağ'da Cenevizliler, Akdeniz'den Karadeniz'e birçok bölgede ticaret yapmışlar ve kimi zaman kıyılarda koloniler kurarak geniş bir ticari ağ oluşturmuşlardır. Bu bağlamda, Cenevizlilerin buldukları bölgeler arasında Batı Anadolu kıyıları da vardır. Cenevizlilerin ticari nedenlerle ziyaret ettikleri veya doğrudan denetledikleri birtakım kıyı yerleşmelerine en başta birincil kaynaklar olan arşiv belgelerinde ve çağdaş tanıkların aktarımlarında, ayrıca harita ya da düz yazı biçimindeki denizcilik kaynakları olan portolanlarda, kimi zaman yazım farklılıklarıyla rastlanmaktadır. Yine de akademik yazında, kaynaklarda bahsi geçen yer isimleri ile günümüzde mevcut yerleşmelerin veya kalıntılarının eşleştirilmesine dair önemli eksiklikler vardır. Bu çerçevedeki bazı kısa yorum ve çözümler bazen tutarsızlıklar dahi barındırmaktadır. XIV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Ceneviz arşiv belgelerinde yaklaşık otuz yıl boyunca izine rastlanan ve bazen koloni olarak da yorumlanmış "Cristo" adlı yerleşme, daha önce epey yetersiz şekilde Birgi, Ödemiş olarak lokalize edilirken kent ve mimarlık tarihi bağlamı bir hayli karanlıkta kalmıştır. Arşiv kayıtlarındaki tüm veriler, portolanlarla kıyaslamalı olarak tekrardan ele alındığında ve bu esnada hem çağdaş tarihsel tanıklıkların hem de mevcut arkeolojik verilerin ışığında irdelendiğinde ise, günümüzde Nemrut Limanı, Aliaga'da bulunan ve Geç Bizans Dönemi'nde yaygın olarak "Chrysona" şeklinde bilinen Kyme, söz konusu Cristo'ya denk gelmektedir (Şekil 1). Bu eşleşme, aslında Klasik Antik ve Geç Antik çağlar boyunca oldukça parlak bir geçmişe sahip ve bu ilgede çokça

¹¹⁰ Cenevizli tüccarların Batı Anadolu'daki Bizans limanlarından Adramyteion, Smyrna ve Anaia gibi kentlerde 1290–1294 dönemindeki maddi zararlarına yönelik imparatorun tazminat talep etmek için hazırlanmış listede tekil olarak rastlanan "Cresemini" adlı meçhul yer belki Kyme / Chrysona olabilir. Burada, Simone oğlu Bonagiunta Roveto, *megas doux* (Bizans amirali) tarafından 330 *hyperpyra* (Bizans altın sikkesi) zarara uğratılmıştır (*Item petit pro Bonajuncta Roveto filio Symonis Rovei derobato per megam ducam in Cresemini ppro CCCXXX*). Bkz.: Bertolotto ve Sanguineti, "Nuova serie di documenti...", s. 545. Georgios Pachymeres ise yalnızca Adramyteion ve Phokaia arasındaki kıyı şeridinin Türk akınlarından kurtulduğunu; ayrıca Cenevizli Manuele Zaccaria (ö: 1287/88) tarafından kontrol edildiğini ve Türklere karşı savunulduğunu aktarmaktadır. Kyme de tam olarak bu bölgede kalmaktadır. Bkz.: Georgios Pachymeres, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis, Libri Tredecim*, 2 (Ed. August Immanuel Bekker), Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1835, s. 558.

¹¹¹ Benedetto Carroccio vd., "Le monete, segno delle relazioni di Kyme: primi risultati di un progetto a più voci", *Studi su Kyme eolica*, 6 (Ed. Antonio La Marca, Università della Calabria, Rende, 2017, ss. 287, 289). Bunlar da üç adet Glarentza darbı Mora / Achaea Prenslığı I. Philippe d'Anjou dönemi (1304–1311), üç adet Thiva darbı Atina Dükalığı dönemi ve iki adet tam okunamayan *gros tournois* örnekleri ile bir adet Venedik Cumhuriyeti Francesco Dandolo dönemi (1329–1339) *soldino* örneğidir.

¹¹² Doukas, *Decline and Fall...*, s. 115; Doukas, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Ducas* (Ed. August Immanuel Bekker), Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1834, ss. 103–104.

¹¹³ Francesco Scalamonti, *Vita Viri Clarissimi et Famosissimi Kyriaci Anconitani* (Ed. Charles Mitchell – Edward W. Bodnar), American Philosophical Society, Philadelphia, 1996, ss. 63, 128.

¹¹⁴ Ciriaco de' Pizziccolli, *Later Travels* (Ed. Edward W. Bodnar), Harvard University Press, Cambridge, 2003, ss. 30–31.

arkeolojik çalışmaya konu olmuş Kyme antik kentinin görece muğlak kalmış Ortaçağ tarihinin, özellikle de geç dönemlerini detaylandırmaktadır. Aynı zamanda, Akdeniz'den Karadeniz'e kıyılarda korunaklı koloniler kurarken birçok sefer daha eski Bizans kalelerini ele geçirmiş, kimi zaman da bunları onarmış Cenevizliler ilgisinde akademik yazında bugüne dek yeri belirlenememiş yeni bir kent ortaya çıkmıştır. Bulgulara göre tahkimli bir ticari liman yerleşmesi olan Cristo, esas olarak Helenistik Dönem'den Orta Bizans Dönemi'ne uzanan süreçte meydana getirilmiş halihazırda mevcut Kyme / Chrysona kentsel altyapısının Batı Avrupa kaynaklarındaki ismidir. Bölgedeki Saruhanoğulları hakimiyeti döneminde Ceneviz denetimine geçtiği anlaşılan ve bu esnada Smyrna Başpiskoposluğu tarafından vergi tahsil hakları da devredilen kentin müstakil bir koloni olup olmadığı kesinlik taşımamaktadır. Muhtemelen XIII. yüzyılın sonlarından itibaren fakat kesin olarak 1354–1382 arasında buraya idari ve ticari yönden Cenevizlilerin hakim oldukları gözükmektedir. Nitekim, 1353 tarihli bir belge işaret ettiği üzere, Cenevizli tüccarlar buraya Batı Anadolu'nun nispeten ikinci planda bir ticaret merkezi olarak daha önceden beri uğramakta ve hemen yakınında yer alan işlek Yeni Phokaia kolonisindeki gibi şap ticareti yapmaktaydılar. 1382'de Cenevizliler tarafından ticari ambargoya uğrayan Kyme / Chrysona / Cristo, 1402 sonrası Fetret Devri'nde Aydınöğulları'nın eline geçmiştir. 1413'te Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra giderek metruklaşsa da meskun vaziyeti ve portolanlarda gösterimi sürmüştür. Yakın gelecekte, Kyme / Chrysona / Cristo'nun XII. yüzyılın başına tarihlenen ve sonraki yüzyıllarda Ceneviz kullanımı görmüş Bizans kalesinin, Akdeniz'den Karadeniz'e Ceneviz ticaret rotalarının üzerindeki tahkimli yerleşmelere yönelik 2014 tarihli ve 2020'de güncellenen mevcut UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi bağlamında değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Günümüzde imar baskısı altında olan, aynı zamanda doğal tahribata karşı da savunmasız durumdaki antik kentin korunma sürecinin, bu sayede yeni bir boyut ve ivmeye kavuşacağı ümit edilmektedir.

Teşekkür

Bu çalışmaya katkılarından ve nazik izninden dolayı Kyme Kazıları eski başkanı Prof. Dr. Antonio La Marca'ya (Università della Calabria) içten teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

- VII. Konstantinos, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Constantinus Porphyrogenitus, De Thematibus et De Administrando Imperio, Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii Commentariis* (Ed. August Immanuel Bekker), 3, Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1840.
- Ahrweiler, Hélène, “L’histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle”, *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Londra, IV, 1-204.
- Anonim, “Liber Jurium Reipublicae Genuensis”, 1, *Historiae Patriae Monumenta*, 7, Officina Regia, Torino, 1854.
- Archivio di Stato di Firenze, CN 01, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/63>
- Archivio di Stato di Firenze, CN 02, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/153>
- Archivio di Stato di Firenze, CN 03, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/62>
- Archivio di Stato di Lucca, Fondo Stampe n. 1193, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/358>
- Arel, Ayda, “Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi: 1989 Dönemi Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 8, 1991, ss. 1-23.
- Ashtor, Eliyahu, *Levant Trade in the Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1983.
- Bacci, Michele, Martin Rohde (Ed.), *The Holy Portolano, The Sacred Geography of Navigation in the Middle Ages / Le Portulan sacré, La géographie religieuse de la navigation au Moyen Âge. Fribourg Colloquium 2013 / Colloque Fribourgeois 2013*, De Gruyter, Berlin, Münih ve Boston, 2014.
- Bahar, Bilge, *İzmit Körfezi Bizans Dönemi Savunma Yapıları Bağlamında Gebze, Eskişehir Kalesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2013.
- Balard, Michel, *La Romanie Genoise*, 1-2, Atti Della Societa Ligure Di Storia Patria, Genova, 1978.
- Balard, Michel, “Péra au XIVe Siècle – Documents Notariés des Archives de Gênes”, *Les Italiens a Byzance* (Ed. Michel Balard – Angeliki E. Laiou – Catherine Otten-Froux) (ss. 9-78), Publications de la Sorbonne, Paris, 1987.
- Balletto, Laura, *Liber Officii Provisionis Romaniae (Genova, 1424-1428)*, C.N.R., Genova, 2000.
- Basso, Enrico, “Prima di Tolfa: i mercanti genovesi e l’allume orientale”, *Mélanges de l’École française de Rome, Moyen Âge* [online], 126(1), 2014. <https://journals.openedition.org/mefrm/1612>
- Belgrano, Luigi Tommaso, “Documenti riguardanti la colonia Genovese di Pera”, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 13, 1877, ss. 99-417, 932-1003.
- Belke, Klaus, “Die Küsten von Hellespont und Bithynien im Spiegel der Portulane und Portulankarten”, *Philia*, 1(ek), 2016, ss. 157-189.
- Benvenuti, Gino, *Storia della Repubblica di Genova*, Mursia, Milano, 1977.
- Bertolotto, Gerolamo, Angelo Sanguineti, “Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll’Impero Bizantino, raccolti da can. Angelo Sanguineti e pubblicati con molte aggiunte dal prof. Gerolamo Bertolotto”, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 28, 1896, ss. 337-573.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür, İstanbul, 2011.
- Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 2972, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2972
- Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 14207, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.14207
- Biblioteca de Catalunya, Inv. 3236, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/90>
- Biblioteca Nazionale Marciana, It. IV, 1912, =10057, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/187>
- Biblioteca Nazionale Marciana, It Z.76, 4783, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/1232>
- Biblioteca Palatina Parma, Ms. Parm. 1612, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Pizigani_1367_Chart_10MB.jpg
- Biblioteca Riccardiana, Ricc. 3827, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/53>
- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE AA-566 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007074s.r>
- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE B-696 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52503220z/>

- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE B-1131 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530648817>
- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE B-8268 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53064877h>
- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE C-5088 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530748212>
- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE D-7900. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59011076>
- Bibliothèque nationale de France, CPL, GE DD-687 (RES), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5901108m>
- Bibliothèque nationale de France, M, Espagnol 30, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52509636n>
- Bodleian Library, MS Douce 390, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/1191>
- Brătianu, Gheorghe I., *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle (1281-1290)*, Cultura Nationala, Bükreş, 1927.
- British Library, Add. MS 27376, ERC MEDEA-CHART, <https://medea.fc.ul.pt/view/chart/458>
- Bunson, Matthew, *Encyclopedia of the Roman Empire*, Infobase Publishing, ABD, 2014.
- Campbell, Tony, "Portolan charts from the late thirteenth century to 1500", *The History of Cartography*, 1 (Ed. John Brian Harley – David Woodward), University of Chicago, Chicago, 1987, s. 371-463.
- Campbell, Tony, "The Introduction and Abandonment of Toponyms on Portolan Charts 1300 to 1600", *Map History / History of Cartography*, 2015, <http://www.maphistory.info/ToponymyMenu.html>
- Carr, Mike, *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*, The Boydell Press, Woodbridge, 2015.
- Carroccio, Benedetto, Pasquale Apolito, Rossella Rizzari, Marianna Spinelli, "Le monete, segno delle relazioni di Kyme: primi risultati di un progetto a più voci", *Studi su Kyme eolica*, 6 (Ed. Antonio La Marca), Università della Calabria, Rende, 2017, s. 257-298.
- Cassidy, Nathan John, *A Translation and Historical Commentary of Book One and Book Two of the Historia of Geōrgios Pachymerēs*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Western Australia, School of Humanities, 2004.
- Collezione Alberto Quartapelle.
- Crow, James, "Fortifications", *The Archaeology of Byzantine Anatolia, From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks* (Ed. Philipp Niewöhner), Oxford University Press, Oxford, 2017, s. 90-108.
- Culerrier, Pascal, "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles", *Revue des études byzantines*, 45, 1987, ss. 139-164.
- Delatte, Armand, *Les Portulans Grecs*, 1, Liège Faculté de Philosophie et Lettres & Librairie E. Droz, Liège, 1947.
- Delatte, Armand, *Les Portulans Grecs*, 2, Palais des Academies, Brüksel, 1958.
- Deluigi, Humberto Cesar Hugo, *Winter in the Land of Rûm: Komnenian Defenses Against the Turks in Western Anatolia*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2015.
- Dennis, George T., "The Short Chronicle of Lesbos, 1355-1428", *Byzantium and the Franks, 1350-1420*, Variorum Reprints, Londra, 1982, s. 3-22.
- Desimoni, Cornelio, Luigi Tommaso Belgrano, *Atlante Idrografico del Medio Evo Posseduto dal Prof. Tammar Luxoro*, Tip. del R. I. de' Sordo-Muti, Cenova, 1867.
- Doukas, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Ducas* (Ed. August Immanuel Bekker), Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1834.
- Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* (Ed. Harry J. Magoulias), Wayne State University Press, Detroit, 1975.
- Ersan, Mehmet, "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler (30 Haziran – 1 Temmuz 2000)*, İstanbul, 2000, s. 55-62.
- Evans, Allan (Ed.), *La pratica della mercatura*, Mediaeval Academy of America, Cambridge, 1936.
- Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Foss, Clive, David Winfield, *Byzantine Fortifications, An Introduction*, University of South Africa, Pretoria, 1986.
- Gautier Dalché, Patrick, "De Pétrarque à Raimondo Marliano : aux origines de la géographie historique", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 79, 2012, s. 161-191.

- Gautier Dalché, Patrick, “Les cartes marines comme source de réflexion géographique au XVe siècle”, *Maps and Travel in the Middle Ages and the Early Modern Period* (Ed. Ingrid Baumgärtner – Nirit Ben-Aryeh Debby – Katrin Kogman-Appel), De Gruyter, Berlin ve Boston, 2019, s. 165-188.
- Gelzer, Heinrich (Ed.), *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum*, Akademie der Wissenschaften, Münih, 1900.
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 2, Cosimo Classics, New York, 2008.
- Google Maps, <https://www.google.com/maps>
- Hilsdale, Cecily J., “The Imperial Image at the End of Exile: The Byzantine Embroidered Silk in Genoa and the Treaty of Nymphaion (1261)”, *Dumbarton Oaks Papers*, 64, 2010, s. 151-199.
- İbn-i Battuta, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354*, 2 (Ed. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb), Cambridge University Press, Cambridge, 1962.
- Kahyaoglu, Mehmet, “Portolan Charts and Harbor Towns in Western Asia Minor towards the End of the Byzantine Empire”, *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (Ed. Paul Magdalino – Nevra Necipoğlu), Koç Üniversitesi ANAMED, İstanbul, 2016, s. 267-277.
- Kiprios, Georgios, *Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani* (Ed. Heinrich Gelzer), B.G. Teubner Verlag, Leipzig, 1890.
- Komnene, Anna, *The Alexiad* (Çev. Elizabeth A. S. Dawes), In Parentheses, Cambridge, Ontario, 2000.
- Kondyli, Fotini, “Lords at the End of the Empire: Negotiating Power in the Late Byzantine Frontiers (Fourteenth–Fifteenth Centuries)”, *Annual of the British School at Athens*, 112, 2017, s. 309-339.
- Kontogiannis, Nikos D., *Byzantine Fortifications: Protecting the Roman Empire in the East*, Pen & Sword Military, Yorkshire, Philadelphia, 2022.
- Kretschmer, Konrad, *Die Italienischen Portolane des Mittelalters: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, E. S. Mittler und Sohn, Berlin, 1909.
- La Marca, Antonio, “Eski ve Yeni Görünümüyle Aiolis Kymesi Arkeolojik Siti”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 36(3), 2015, ss. 113-134.
- La Marca, Antonio, “Kyme d’Eolide: dal paesaggio antico a quello moderno”, *Studi su Kyme eolica*, 6 (Ed. Antonio La Marca), Università della Calabria, Rende, 2017, s. 1-39.
- La Marca, Antonio, “La Trasformazione Dello Spazio Urbano Nell’area Centrale di Kyme Eolica, Aiolis Kyme’si Antik Kenti Merkezindeki Kentsel Alan Dönüşümü”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38(2), 2017, s. 237-252.
- La Marca, Antonio, “Benvenuti a Kyme, La Cuma dell’Asia Minore”, *Archeologia Viva*, 2020/2, 2020, ss. 40-52.
- Lafli, Ergün, Maurizio Buora, Denys Pringle, “Four Frankish gravestones from medieval Ephesus”, *Anatolian Studies*, 71, 2021, s. 171-184.
- Laurent, Vitalien, *Le corpus des sceaux de l’Empire byzantin*, 5(1), CNRS, Paris, 1963.
- Lemerle, Paul, *L’Émirat d’Aydın, Byzance et l’Occident: Recherches sur “La geste d’Umur Pacha”*, Presses universitaires de France, Paris, 1957.
- Liagre-De Sturler, Leóne, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l’Outremont, d’après les archives notariales génoises, 1320-1400*, Institut historique belge de Rome ve Academia Belgica, Roma ve Brüksel, 1969.
- Library of Congress, G5672.M4P5 13-- .P6, <https://www.loc.gov/item/2003630429/>
- Lisciandrelli, Pasquale, “Trattati e Negoziazioni Politiche della Repubblica di Genova (958-1797)”, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 1(75), 1960.
- Miller, Konrad, *Die Weltkarte des Castorius, gennant die Peutinger’sche Tafel in den farben des originals herausgegeben und eingeleitet*, Otto Maier, Ravensburg, 1888.
- Miller, William, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge University Press, Cambridge, 1921.
- Müller-Wiener, Wolfgang, “Die Stadtbefestigungen von İzmir, Sığacık und Çandarlı”, *Istanbul Mitteilungen*, 12, 1962, s. 59-114.
- Müller-Wiener, Wolfgang, “Kuşadası und Yeni-Foça – Zwei italienische Gründungsstädte des Mittelsalters”, *Istanbul Mitteilungen*, 25, 1975, s. 399-420.
- National Library of Australia, YYef 2014-561, <https://nla.gov.au/nla.obj-233480935>

- Nesbitt, John W., Nicolas Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, 3, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1996.
- Niketas Choniates, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (Çev. Harry J. Magoulias), Wayne State University Press, Detroit, 1984.
- Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem, The Journey of Louis VII to the East* (Çev. Virginia Gingerick Berry), Columbia University Press, New York, 1948.
- Origone, Sandra, *Bisanzio e Genova*, ECIG, Cenova, 1992.
- Origone, Sandra, "Realtà e celebrazione nella prospettiva delle relazioni tra Bisanzio e Genova", *Comuni e memoria storica. Alle origini del Comune di Genova, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie*, 42(1), 2002, s. 551-582.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- Özyiğit, Ömer, *Phokaia I – Kent Duvarları ve Restorasyonu*, Ege Yayınları, İstanbul, 2017.
- Pachymeres, Georgios, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis, Libri Tredecim*, 2 (Ed. August Immanuel Bekker), Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1835.
- Parthey, Gustav (Ed.), *Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum: Accedunt Nili Doxapatii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, Friderici Nicolai, Berlin, 1866.
- Patitucci, Stella, Giovanni Uggeri, "Kyme eolica e il castello bizantino", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti*, 72, 2001, s. 47-112.
- Penna, Dafni, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th–12th Centuries: A Comparative Legal Study*, Eleven, Lahey, 2012.
- Pertz, Georg Heinrich, "Cafari et continuatorum Annales Ianuae a. 1099 – 1294", *Monumenta Germaniae Historica*, 18, 1863, s. 1-356.
- Pinder, Moritz, Gustav Parthey, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, Friderici Nicolai (Gustav Parthey), Berlin, 1871.
- Pizzicolli, Ciriaco de', *Later Travels* (Ed. Edward W. Bodnar), Harvard University Press, Cambridge, 2003.
- Ragone, Giuseppe, "Il tempio di Apollo 'Gryneios' in Eolide. Testimonianze antiquarie, fonti antiche, elementi per la ricerca topografica", *Studi Ellenistici*, 3, 1990, s. 9-112.
- Roccatagliata, Ausilia, *Notai Genovesi in Oltremare – Atti Rogati a Pera e Mitilene*, 1-2, Università di Genova, Cenova, 1982.
- Rovere, Antonella, *Documenti della Maona di Chio (Secc. XIV – XVI)*, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Cenova, 1979.
- Sağlam, Hasan Sercan, *Urban Palimpsest at Galata & An Architectural Inventory Study for the Genoese Colonial Territories in Asia Minor*, Basilmamış Doktora Tezi, Politecnico di Milano, 2018.
- Sağlam, Hasan Sercan, "Çeşme Kalesi'nin UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi İlgisindeki "Ceneviz" Dönemine Metodolojik Bir Yaklaşım", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(3), 2021, s. 551-568.
- Sağlam, Hasan Sercan, "UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi Bağlamında Kuşadası Eleştirisi ve Var Olmamış Bir Ceneviz Kolonisi: Scalanova", *Kent Akademisi*, 15(2), 2022, s. 452-480.
- Sağlam, Hasan Sercan, "Identifying a late medieval maritime defense network: Tower of Büyük Maden Island, Tower of Mardalıç Island and Castle of Çandarlı", *European Journal of Post-Classical Archaeologies (PCA)*, 12, 2022, s. 265-290.
- Sauli, Lodovico, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, Giuseppe Bocca, Torino, 1831.
- Scalamonti, Francesco, *Vita Viri Clarissimi et Famosissimi Kyriaci Anconitani* (Ed. Charles Mitchell – Edward W. Bodnar), American Philosophical Society, Philadelphia, 1996.
- Seeliger, Martin, Anna Pint, Stefan Feuser, Svenja Riedesel, Nick Marriner, Peter Frenzel, Felix Pirson, Andreas Bolten, Helmut Brückner, "Elaia, Pergamon's maritime satellite: the rise and fall of an ancient harbour city shaped by shoreline migration", *Journal of Quaternary Science*, 34(3), 2019, s. 228-244.
- Setton, Kenneth Meyer, *The Papacy and the Levant, 1204–1571*, 1-2, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997.
- Sinclair, Thomas, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pegolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context*, Routledge, Abingdon & New York, 2020.
- Stauber, Josef, *Die Bucht von Adramytteion*, Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 1996.
- Stringa, Paolo, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo*, Sagep, Cenova, 1982; Evgeny Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, Routledge, Abingdon & New York, 2018.

Tomaschek, Wilhelm, “Zur Historischen Topographie Von Kleinasien Im Mittelalter”, *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschafte*, 124/8, 1891, VIII, s. 1-106.

Turan, Şerafettin, *Türkiye – İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2000.

UNESCO, *Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes from the Mediterranean to the Black Sea*, 14/04/2020, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6468/>

Wright, Christopher, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World, 1355-1462*, BRILL, Leiden ve Boston, 2014.

Yale University Library, Art Storage 1980 158, <https://collections.library.yale.edu/catalog/2005106>

Yavuzatmaca, Mercan, *A Study on the Building Techniques and Materials in the Late Antique and Byzantine Fortifications in Anatolia: Ancyra and Nicaea*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2016.

Yılmaz, Lale, “UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi’nde Ege Bölgesi Ceneviz Kaleleri”, *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(3), 2021, s. 577-596.

EXTENDED ABSTRACT

The Mediterranean, which covers a wide region from the Strait of Gibraltar to the Levant and the North Aegean, and the Black Sea that follows it, have been an area of interaction for many different cultures throughout history. In this vast territory spread over three continents, the commercial transportation routes along with the port cities have shown remarkable development and continuity until today. The advantages of maritime transport in terms of time and cost have made a significant difference compared to terrestrial transport networks. Sea transportation from the Mediterranean to the Black Sea coasts and on the islands has not only created busy trade routes from the early times, but also led to the emergence of cosmopolitan settlements. The commercial and demographic identities of the port cities are determined by the physical characteristics of the geography they are located in, as well as the underground and aboveground resources. The morphological diversity of the coasts also affected this process. In the context of trade and maritime transportation, some inevitable legal regulations and agreements, both regionally and between different regions, have also been important throughout history. Commercial relations that started through barter developed with the use of money, the differentiation of products and the ships that could make longer voyages in the open sea. As a result, a wide and multi-component trade network was formed, stretching from Spain to the East Mediterranean through Italy, North Africa and Anatolia.

Trade and maritime transportation along the Anatolian coasts in particular are not much different from the Mediterranean and the Black Sea in broad terms. By the end of the Middle Ages, the decreasing Byzantine domination on the Anatolian coasts and some commercial concessions granted in the same period had caused gradually increased the commercial activities of Italian maritime states such as Genoa, Venice and Pisa, which also continued with the Turks as the successor regional power. Moreover, even commercial colonies were established along the region in question. Concerning the West Anatolian coasts, especially the Genoese colonies came to the fore in the context of the commercial activities of Italians. In addition to contemporary chronicles, archival documents appear as primary sources on the Italian presence in West Anatolian cities and ports as of the Late Middle Ages, providing very detailed information on the granted concessions, traded goods, and the built environment of the cities. Furthermore, harbor cities of West Anatolia can be traced in chronological order basically through their geographical features with the help of portolans, which are detailed cartographic works prepared in the form of maps or just plain texts for sailors. On the other hand, the former Genoese colonies throughout Anatolia are still being addressed with new scientific research and are currently being evaluated in the context of the UNESCO World Heritage Tentative List since 2014.

However, in the literature as of the present day, there are still critical deficiencies in terms of localization of some cities and commercial ports mentioned in Late Middle Age archival documents and portolans, with present settlements or ruins. Brief interpretations and matchings in this case cannot go beyond speculation. Correspondingly, in this study, an alleged former Genoese colony called "Cristo", which is known to be a fortified settlement but its urban and architectural history remained obscure, has been reconsidered through archival records, and comparatively examined with the help of primary sources focused on portolans. Its traces are found in Genoese archival documents dated to the second half of the XIVth century, for about thirty years, and it was previously only superficially localized as Birgi (Middle Byzantine Christoupolis, later Pyrgion) of Ödemiş. According to the findings, the supposed Cristo former Genoese colony corresponded to Kyme (present-day Nemrut Harbor, Aliğa) that was called "Chrysonaea" by the Late Byzantine Period, though its status as a proper Genoese colony is actually uncertain. During the Turkish rule in West Anatolia, Cristo appeared as a fortified harbor that took over the predecessor Kyme / Chrysonaea urban infrastructure dating from the Hellenistic to the Middle Byzantine periods. It is understood that under the Genoese administrative and commercial domination starting from 1354, Kyme / Chrysonaea / Cristo served until the end of the XIVth century primarily for alum transportation and it was a relatively secondary commercial center in the region. Nevertheless, the Genoese frequented Cristo even earlier, for instance in 1353 and in the late XIIIth century. Also, the Byzantine castle of Kyme / Chrysonaea / Cristo can be a part of the recent UNESCO listing mentioned above.